
Σ Υ Μ Μ Ε Ι Κ Τ Α

IPHIGENIA TAURICA 946-955*

Of *Iphigenia in Tauris* two papyri have been known thus far, both containing minute parts of text: P. Hib. 24 (III B.C.) and P. Hamb. 118 fr. a (III-II B.C.; identified by C. Austin, *Nova fragmenta Euripidea*, p. 13). To these a third is now added, P. Berol. inv. 21133, four very small fragments (A: 1.8×3 cm., B: 2×2.5 cm., C: 0.9×1.1 cm., D: 0.8×1 cm.) discovered by O. Rubensohn in Hermoupolis during the excavations of 1906.

The script of the Berlin papyrus is a tiny, upright round capital with well-marked serifs at the feet of the vertical strokes; I would date it to the first or the second century A.D. On fr. A the upper margin is preserved (2.3 cm.), perhaps in its entirety; of the lower margin 0.6 cm. survive on fr. D. Frs A+B+C contain portions of vv. 946-55, while the remnants on fr. D are too small to allow positive identification (see below). Pitifully little is left of the text and we consequently receive small assistance in the places which have taxed the ingenuity of the editors of the play. In 947, however, Scaliger's palmary addition of μ' , universally accepted, is confirmed, while 953-4, transposed by Schöne and, following him, a number of editors, are in the same place as in L. Elision is effected (947, 952) and there are a few accents (949, 950), apparently by the original scribe.

(text on the following page)

* I should like to thank Prof. Dr. H. Maehler, who brought this papyrus to my attention and gave me permission to publish it.

δ]η χειρων μ[ικματος
 πρ]ωτα μεν μ ουδε[ις
 ετ]υγουμεν[ον
 μον]στράπε[ζα
 5] ταυτωι [950
 -φ]θεγκτογ [
] τ αυ[τ-
 α]παε[ι
 πληρωσαν]τεε ε[χον
 10 ξε]νου[ε 955
 — — — —
]. [
].θα[

- 5 (950)]ταυτωι[The two marks above the letters are almost identical. The second is obviously a circumflex. The first should be a coronis, the sign of crasis, but apparently is not. It could represent a coronis in the exemplar mistakenly read as circumflex; a misplaced circumflex left uncorrected; or the second example of an hyphen placed above the letters (contrary to the rules; see *Grammatici Graeci* I. iii. 135.19, 147.34, 155.45-156.1), — the other known example is P. Oxy. 1091 fr. 1.5 ποταινίαν with an hyphen over τ and α.
- 11(=?) The trace of the foot of a letter, too indeterminate to allow identification.
- 12(=?)]. A speck of ink level with the feet of the letters. As the space directly above it survives and is empty, ν is excluded (hence not 962 με]ν θα[τερον or 974 απορρηξει]ν θα[νων). ε is the most likely candidate, and this could be 959 γενε]εθα[ι, 964 ακουε]ε θ α[ικματος, or 986 ληψομε]εθα[(so P, but this is hardly likely; see J. Diggle, *PCPhS* n.s. 20, 1974, 32 and D. Sansone, *Maiia* n.s. 31, 1979, 242).

ΕΝΑΣ ΣΤΙΧΟΣ ΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ
ΣΕ ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Σε μια ανώνυμη επιστολή του 10. αιώνα κάποιος μητροπολίτης γράφει σε ένα φοροεισπράκτορα και τα εξής: *Καίτοι, εἰ μὲν μικρὸν τι ἢ μέγα ἠδικηκότες ἤμεν, τάχα τις ἦν σοὶ καὶ παραίτησις, εἰ καὶ μὴ κατὰ θεῖαν ἐντολήν ἀμειβόμενον τοῖς ἴσοις· εἰ δὲ μηδὲν πέπονθας δεινόν, ἦν μὴ προσποιῆ, τί χαλεπαίνεις ἡμῖν καὶ λόγοις ἐπεστύγνωσας ἡμετέροις οὐδὲν ἔχουσιν ὑβριστικόν, ἀλλὰ παραινῶσι μεταστῆναί σε μικρὸν τοῦ τόπου καὶ ἐν ἄλλῳ γενέσθαι καθίσματι¹.*

Τα συμφραζόμενα της επιστολής, καθώς και η προηγούμενη και η επόμενη επιστολή, που σχετίζονται με αυτήν², δεν μας βοηθούν καθόλου να καταλάβουμε τη φράση *ἦν μὴ προσποιῆ*· στο κείμενο δεν γίνεται πουθενά λόγος για προσποίηση, ούτε όμως καμιά άλλη έννοια του ρήματος *προσποιέομαι* δίνει ικανοποιητικό νόημα³.

Το πρόβλημα λύνεται, όταν αναγνωρίσουμε ότι ο συγγραφέας της επιστολής θέλησε στο σημείο που μας απασχολεί να διακοσμήσει το λόγο του με ένα στίχο από την κωμωδία *Ἐπιτρέποντες* του Μενάνδρου (απ. 9 Koerte = 179 Kock): *οὐδὲν πέπονθας δεινόν, ἂν μὴ προσποιῆ*⁴. Το πρώτο ημιστίχιο ήταν κατάλληλο για να εκφράσει ο επιστολογράφος το συλλογισμό του, αλλά δεν αρκέστηκε σ' αυτό· παρέθεσε ολόκληρο το στίχο, παρόλο που το δεύτερο ημιστίχιο δεν ταίριαζε στα συμφραζόμενα⁵.

Από το παράθεμα αυτό δεν θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι ο ανώνυμος μητροπολίτης γνώριζε την κωμωδία *Ἐπιτρέποντες* του Μενάνδρου⁶,

1. Επιστολή 9,23,3-7 στου J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, *Archives de l'Orient Chrétien* 6, Paris 1960, σ. 360.

2. Βλ. Darrouzès, ό.π., σ. 358, σημ. 16.

3. Στην έκδοση της επιστολής το πρόβλημα ούτε καν επισημαίνεται.

4. Στο βυζαντινό κείμενο διαβάζουμε *μηδὲν* αντί *οὐδὲν*, επειδή προηγείται το υποθετικό *εἰ*· επίσης χρησιμοποιείται ο τύπος *ἦν* αντί του *ἂν*, ίσως για να φαίνεται η φράση αρχαιοπρεπέστερη.

5. Για το νόημα της φράσης *ἂν μὴ προσποιῆ* στον Μένανδρο βλ. *LSJ*⁹ στη λ. *προσποιέω* II 5, και A. W. Gomme - F. H. Sandbach, *Menander. A Commentary*, Oxford 1973, σ. 384.

6. Για την επιβίωση του έργου του Μενάνδρου βλ. R. Cantarella, *Fata Menandri*, *Dioniso* 17 (1954) 22-37, και J. Irmscher, *Menander in Byzanz*, *Menanders Dyskolos als Zeugnis seiner Epoche*, hrsg. von F. Zucker, Berlin 1965, σσ. 207-233.

γιατί ο παραπάνω στίχος μαρτυρείται οκτώ φορές σε κείμενα συγγραφέων της μεταγενέστερης αρχαιότητας: στον Πλούταρχο (δύο φορές), στον Λουκιανό, στον Διογενειανό, στη συλλογή *Γνώμαι μονόστιχοι*, στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο (παραλλαγμένος), στον Στοβαίο και στον Ωρίωνα¹. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ο επιστολογράφος μας να γνώριζε αυτόν το στίχο του Μενάνδρου από κάποια τέτοια έμμεση μαρτυρία, και μάλιστα χωρίς να καταλαβαίνει το πραγματικό του νόημα².

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΑ, I

1. Ἄρχιλογος, ἀπ. 112 W

P. Oxy. 2314 col. i + 2313 fr. 27 (coniunxit Dervisopoulou), 2-4

Ἰηρας ἔλπομαι γάρ, ἔλπομαι
 ἀ]νόλβο[ι]ς ἀμφαῖτήσει στρατὸς
 Ἰ.αγγες κοιτον αρκαδοσσονον

4 «Ἄρκάδος σ' ὄνον (Davison, CR 1956, 13) non sibi cohaeret: Ἄρκάδ' ὄσσ' Latte, sed ὄσσοι nondum in iambis inventitur: manet Ἄρκάδ' ὄς σ' si cui placet» West.

Ὁ χωρισμός τῶν λέξεων στὸ τέλος τοῦ τέταρτου στίχου, ποῦ προτείνεται ἀπὸ τὸν M. L. West στὸ ὑπόμνημά του (Ἄρκάδ' ὄς σ' ὄνον), μπορεῖ νὰ γίνει δεκτός, ἂν βέβαια ὑποθεθεῖ ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου στίχου ὑπῆρχε κάποιο λεκτικὸ ρῆμα (λ.χ. καλέω), στὸ ὁποῖο θὰ ἦταν ὑποκείμενο ἢ ἀντωνυμία ὄς. Κάποιος λοιπὸν ὀνόμασε τὸν ἥρωα τοῦ ποιήματος, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολεμιστῆς — τὸ ποίημα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ συμ-

1. Οἱ ακριβεῖς παραπομπές στου A. Koerte, *Menandri quae supersunt*, 1. τόμος, Lipsiae 1938, σσ. 44-45, καὶ F. H. Sandbach, *Menandri reliquiae selectae*, Oxonii 1972, σ. 130.

2. Παρόμοια παρανόηση τοῦ παραπάνω στίχου βρίσκουμε καὶ στὸν παροιμιογράφου Μακάριο 6,62: οὐδὲν πέπονθας δεινόν, ἂν μὴ προσποιῆ: ἐπὶ τῶν ὑποκρινόμενων δεινὰ πεπονθέναι.

πλοκή ἀμφαυτήσσει στρατός, ἀναφερόταν σὲ κάποια πολεμικὴ περιπέτεια —, ἀρκάδα ὄνοι. Ὁ ὑπαιγιμὸς δὲν εἶναι σκοτεινός· ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς ἀρκὰς ὄνος θὰ πρέπει νὰ στάθηκε δειλὸς στὸ πεδίο τῆς μάχης. Τὰ γαιδούρια τῆς Ἀρκαδίας φημίζονταν στὴν ἀρχαιότητα καὶ γιὰ τὶς ἀναπαραγωγικὲς τοὺς ἱκανότητες¹ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δειλία τοὺς· οἱ σχετικὲς μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ τοὺς παροιμιογράφους (Διογ. ΙΙΙ, 42 ἀρκάδιον βλάστημα· ἐπὶ τῶν δειλῶν. Ἀποστ. ΙΙΙ, 88 ἀρκάδιον βλάστημα κατεσπάρη· ἐπὶ τοῦ δειλοῦ)² καὶ τὸν Γιουβενάλη (*Sat.* VII, 160-2):

«Mercedem appellas? quid enim scio?» culpa docentis
scilicet arguitur, quod laeva in parte mamillae
nil salit Arcadico iuveni.

«Γιατὶ στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ στήθους τοῦ ἀρκαδικοῦ νέου (Σχ. Arcadico; asino, ac per hoc stulto, hebeti)³ τίποτα δὲν ἀναπηδᾷ (= δὲν ἔχει καρδιά, δὲν ἔχει θάρρος)».

2. «Ἡ σάρρα, ἡ μάρρα καὶ τὸ κακὸ συναπάντημα»

Ἡ φράση «ἡ σάρρα κτλ.» λέγεται εἰρωνικὰ καὶ περιφρονητικὰ γιὰ τὸ συρφετό, γιὰ ἀλγυπαρέες καὶ συμμορίες. Οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὶς ἀκατανόητες λ. σ ἄ ρ ρ α καὶ μ ἄ ρ ρ α εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Ὁ Γ. Χατζηδάκις (*MNE* 1, 176) ὑποστήριξε ὅτι τὸ οὐσ. μ ἄ ρ ρ α (μὲ ἓνα ρ) παράγεται ἀπὸ τὸ «μαραίνω» καὶ σημαίνει «μαρασμός, φθίση, φθορὰ κτλ.». Ὁ Α. Παπαδόπουλος (*Λεξ. Δελτίον* 6, 1953, 16-8) δέχεται τὴν ἐτυμολογία τοῦ Χατζηδάκι, νομίζει ὅμως ὅτι στὴν προκείμενη φράση ἡ λ. μ ἄ ρ ρ α «δὲν ἔχει τὴν ἀφηρημένην ἔννοιαν τοῦ μαραίνω, ἀλλὰ μᾶλλον σημαίνει τὰ μαραμμένα

1. Varro *R. R.* II 1, 14 tertia pars est, quo sit seminio quaerendum. hoc nomine enim asini arcadici in Graecia nobilitati.

2. Οἱ παροιμίες δὲν ἀφοροῦν τοὺς κατοίκους τῆς Ἀρκαδίας, ποὺ ἦταν ἄλλωστε γνωστοὶ γιὰ τὴν ἀνδρεία τοὺς (Λουκ. *Δις κατηγ.* 11 τὰ δ' ἄλλα αἰπόλος καὶ χορευτὴς καὶ πολεμιστὴς), τὴν ὁποία καὶ ἐκμίσθωναν (Μακάρ. ΙΙ, 41· Ζηνοβ. ΙΙ, 59 = Ἐρμ. 63Κ. Ἀποστ. ΙΙΙ, 73 = Πλ. κωμ., 27Κ.), ἀλλὰ τὸ κατεξοχὴν ἀρκαδικὸ ζῶο, τὸν ὄνο. Τὸ ἐπιθ. arcadicus στὰ λατινικὰ χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμο τοῦ ὄνος: *Λατ.* Ἀνθ. Ι, 387, 3, Mulus ab Arcadicis et equina matre creatus· Fulgentius. *Verg. cont.* 747 Arcadicis expromtare Pabulam auribus· Mart. Capella VI 577 sed quiam nunc arcadicum... sapis. Ἡ λέξη βλάστημα ὡς συνώνυμο τῆς λ. ἔκγονον (ζῶου), ὅπως στὸν Εὐρ. *Κύκλ.* 206 πῶς μοι κατ' ἄντρα νεόγονα βλαστήματα.

3. Πρβ. καὶ Ioh. Sarisheriensem Polycrat. 7, 12 (M 119, 662c) et asino Arcadiae te dicet tardiozem.

καὶ κατὰ γῆς σωρηδὸν κείμενα φύλλα τὰ ἐκ τῶν δένδρων καταπίπτοντα». Ὁ Π. Παπαγεωργίου (*BZ* 3, 1894, 571) θεωρεῖ καὶ τὰ δύο ὀνόματα κύρια (*Σάρα, Μάρα*) καὶ τὰ χαρακτηρίζει ὡς σκωπτικά (Spottnamen) γιὰ τὸν χυδὸν ὄχλο. Ὁ Δ. Λουκάτος (*Νέα Ἑστία* 20, 1936, 1658) ὑποθέτει ὅτι ἡ φράση σχετίζεται μὲ τὸ βιβλικὸ ὄνομα Σάρα, τῆς γυναίκας τοῦ Ἀβραάμ. Ὁ Α. Παπαδόπουλος, τέλος (δ.π.), ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὄνομα *σάρα* παράγεται ἀπὸ τὸ ρ. «σαρών» καὶ σημαίνει τὰ βρώμικα σκουπίδια ἢ καὶ κάθε ἄλλη ὕλη ποὺ παρασύρουν οἱ χεῖμαρροι.

Στὶς παροιμιακῆς φράσεις τοῦ λήμματος *ἄρα*, ἡ (II) τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ φράση «Ἄρα, μάρα καὶ τὸ κακὸ συναπάντημα» (ἐπὶ σύγκλυδος ὄχλου. Συνών. φρ. ἡ σάρα καὶ ἡ μάρα καὶ τὸ κακὸ συναπάντημα). Τὸ οὐσ. *ἄρα* θεωρεῖται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. *ἄρα* μὲ ἀναλογικὴ μετακίνηση τοῦ τόνου κατὰ τὸ συνώνυμο σύνθετο κατάρρα. Στὸ ἴδιο λῆμμα υἰοθετεῖται καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς φράσης «Ἄρες μάρρες (ἐπὶ μωρῶν καὶ ἀσυναρτήτων λόγων)» ποὺ πρότεινε ὁ Ν. Πολίτης (*Παροιμίαι* 2,414): «Ἀδιανοήτου καταστάσης τῆς κυρίας ἐννοίας τοῦ ἄρα μ' ἄρα [*Παροιμίαι* 2, 410 «ἐπιφώνησις ἐμφαινουσα παντελεῖ ἀδιαφορίαν περὶ τῆς τύχης πράγματός τινος... Ἄρα εἶναι ἡ ἀρά... ὅθεν ἡ φράσις σημαίνει οἶονεὶ ἀράν μετ' ἀράς, καὶ ἐν ἀρχῇ ἐσκόπει ἐπίτασιν τῆς ἀράς] ὁ πληθ. ἐλήφθη εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἀσαφοῦς καὶ ἀκατανοήτου λόγου, πρὸς ἐπίτασιν δὲ τῆς σημασίας ταύτης προσετέθησαν καὶ λέξεις οὐδεμίαν συνάρτησιν ἔχουσαι πρὸς ἀλλήλας ὡς κουκουάρες» (Πρβ. ἄρες, μάρρες, κουκουάρες· ἄ., μ., κ. καὶ σωρὸ παλαβομάρες, κτλ.).

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο παροιμιακῆς φράσεις, «*ἄρα - μάρα*» καὶ «*σάρα - μάρα*», ποὺ λόγῳ τῆς φωνητικῆς τους ὁμοιότητος, συγγέονταν, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ συμπλήρωμα τῆς μιᾶς («τὸ κακὸ συναπάντημα») νὰ προσκολλᾶται καὶ στὴν ἄλλη. Ἡ φράση *ἄρα - μάρα* ἔσως σχετίζεται μὲ τὸ ΑΕ ἀρά, ἡ φράση ὁμοῦς *σάρα - μάρα* δὲν εἶναι παρὰ «*βάρβαρον γράμμα*»¹, γιὰτὶ ἀπαντᾷ μαζὶ μὲ ἄλλα ὀνόματα βάρβαρα καὶ ἄσημα σὲ μαγικῆς ἐπαοιδῆς: *Hippiatrica Parisina*², κ'. Πρὸς πᾶσαν μῦθιν.

1. «Ἄσημα καὶ βάρβαρα ὀνόματα» (γοήτων ... ταῦτα πάντα τεχνάσματα καὶ προκαλύμματα, Εὐσ. *E.P.* 10, 10, 9) ἀπαντοῦν πολὺ συχνὰ στοὺς μαγικοὺς παπύρους, σὲ καταδέσμους καὶ ἐπαοιδῆς. Βλ. M. Ihm, *Incantamenta magica* (Asca imbarasca), *RhM* 48 (1893) 635-6· R. Heim, *Incantamenta magica graeca - latina*, *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* 19 (1893) 536-47. Γιὰ νεότερες παρηχητικῆς φράσεις ἐξορκισμοῦ, κατάρρας καὶ χλευασμοῦ βλ. συγκέντρωση ὕμνου, συζήτηση καὶ βιβλιογραφία στὸν H. Eideneier, *Spanos. Eine byzantinische Satire in der Form einer Parodie*, Berlin 1977, σσ. 200 καὶ 236, σημ. 60.

2. E. Oder - C. Hoppe, *Corpus Hippiatricorum graecorum*, II Tbn. Stuttgart

Μὴ δῆξις τὸ κτήνος τοῦτο, σάραρα, μάρρα, καμέτριξ... κἀ'. Ἔλλο. Ἐν περιάπτω ἵππου προκατηρηκός ἢ πρωτοβόλου ἦτοι ἀβόλου, <οὔ> ὄνομα τότε <καὶ ἦδε> χροά τῆς μάλεως· ἀσθραῖτις, ἀρθραϊκή, οὐ μὴ αὐτοῦ περιγενήσεσθε, σαράραμαρα καμέτριξ γράφων ἐν χάρατῃ περιάπτε εἰς τὸ κάτιστρον. Τὸ κείμενο προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἰππιατρικὸν τοῦ Ἀψύρτου, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὴ Σκυθία (332-334 μ.Χ.). Οἱ ἐπαιδῆδες ὅμως ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἔργο θὰ πρέπει νὰ ἀνάγονται σὲ παλαιότερες ἐποχές.

Τὸ δεύτερο μισὸ τῆς φράσης, ἡ συμπλοκὴ «τὸ κακὸ συναπάντημα» θὰ πρέπει ἀρχικὰ νὰ σήμαινε καὶ «δαιμόνιο», «ξωτικό», ὅπως καὶ ἡ λ. συνάντημα¹ καὶ σύμπτωμα². Οἱ ἄλλες τῆς σημασίες εἶναι ἀ' «δυσάρεστη συνάντηση μὲ πρόσωπο ἀνεπιθύμητο» (πρβ. τὸ διήγημα τοῦ Ι. Κονδυλάκη, «Τὸ κακὸ συναπάντημα») καὶ β' («ἐπικίνδυνο πρόσωπο, ποὺ κατὰ κακὴν τὴν τύχην συναντᾷ κανεῖς»). Ἐπειδὴ λοιπὸν στίς ἐπαιδῆδες γίνονταν συνήθως ἐπικλήσεις σὲ ὑποχθόνια καὶ δαιμονικά ὄντα, ἦταν φυσικὸ τὰ ἀκατανόητα σάραρα - μάρρα νὰ θεωρήθῃσαν ὀνομασίες κακοποιῶν δυνάμεων· ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ προσθήκη στὴ φράση τῆς (ἐπεξηγηματικῆς; ἐπιτατικῆς;) συμπλοκῆς «καὶ τὸ κακὸ συναπάντημα».

3. Σιμωνίδης, 515 (PMG, Page)

Aristot. rhet. iii2, 1405b 23, p. 181 Roemer.

Καὶ ὁ Σιμωνίδης ὅτε μὲν ἐδίδου μισθὸν ὀλίγον αὐτῶ ὁ νικήσας τοῖς δόρεῦσιν οὐκ ἤθελεν ποιεῖν ὡς δυσχεραίων εἰς ἡμίονους ποιεῖν, ἐπεὶ δ' ἱκανὸν ἔδωκεν ἐποίησε «χαίρετ' ἀελλοπόδων θύγατρεις ἵππων». καίτοι καὶ τῶν ὄνων θυγατέρες ἦσαν.

Τὸ σιμωνίδειο τέχνασμα γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῆς δυσγένειας καὶ τὴν προ-

1971 (ed. ster. editionis anni MCMXXVII) σ. 30. Ἡ λ. σάραρα ἀπαντᾷ καὶ σὲ μιὰν ἄλλη ἐπαιδῆ, «Fragmentum medicum graecum e codice Lipsiensi no. 175 n. XIV, (ed. K. Bursian, *Index Scholarum Jenae*, Wintersemester 1873/4, 5): Περὶ τοῦ λῦσαι ἀνδρόγυνον. Εἰς κρήθινον κολοῦθρον γράφων, κρήσον (Bursian κρήσον aut κλείσον, Crusius, *Phil.* 49, 1890, 547, κρήνον) δὲ καλά: βαρήν, ζαρήν, ζατραρήν, σαράρα, σαρασήν».

1. A. Dieterich, *Abrazas*, Leipzig 1905 (ἀνατ. Aalen 1973), σ. 196: Βίβλος ἱερὰ ἐπικαλουμένη μονὰς ἢ Ὀργὴ Μωυσέως περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀγίου XVIII, 4-5 οὐκ ἀντιτάσσεται μοι πᾶν πνεῦμα, οὐ δαιμόνιον, οὐ συνάντημα οὐδὲ ἄλλο τῶν καθ' Ἄιδου πονηρῶν διὰ τὸ ὄνομα.

2. Π.χ. Ψαλμ. 90, 5-6 οὐ φοβηθήσῃ ἀπὸ φόβου νυκτεριοῦ... ἀπὸ συμπτώματος καὶ δαιμονίου μεσημβριοῦ.

βολή τῆς εὐγένειας τοῦ ἡμιόνου ἔχει τὰ ἀκόλουθα παράλληλα στὶς νεοελληνικὲς παροιμίες:

«Μουλάρη, ποιὸς εἶναι ὁ κύριος (γρ. κύρης = πατέρας) σου;» — «Ἄλογον εἶναι ἡ μάνα μου»¹.

«Μουλάρη, ποιὸς σ' ἐγέννησε;» — «Τ' ἄλογο εἶναι ὁ θιὸς μου»².

4. Ἕλαφος ἀντὶ παρθένου

Arethae Scripta minora II, 126, 11-12 (L. G. Westerink) εἶτα πρὸς τὸ πέρας τὰ τῆς σκηρῆς διαθέσθαι ἀμηχανήσας Ἕλαφος ἡμῖν, ὡς τὸ λόγιον, ἦκει ἀντὶ παρθένου. Ὁ ἐκδότης διερωτᾶται (σ. 192) ἂν τὸ λόγιον ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπὸ κωμωδία. Ἡ παροιμιακὴ φράση ὡστόσο, πού ἀφορμᾶται ἀπὸ τὸ μῦθο τῆς Ἰφιγένειας στὴν Αὐλίδα (πρβ. Εὐρ. *I.A.* 1587 Ἕλαφος γὰρ ἀσπαίρουσ' ἔκειτ' ἐπὶ χθονί, καὶ ἀπ. 857 N²), ἀπαντᾷ στὸν Ἀχ. Τάτιο 6.2.3 θέαμα ἰδὼν παραδοξότερον (J. N. O'Sullivan, Euripides *I.A.* 1550 and Achilles Tatius 3.14.3, *AJP* 97, 1976, 112) τῆς κατὰ τὴν Ἕλαφον ἀντὶ παρθένου παροιμίας, καὶ στὸν Λιβάνιο, Ἐπιστ. 785 (τόμ. X 707, 15 A. Foerster) καὶ οὐκ Ἕλαφος ἀντὶ παρθένου, Ἐπιστ. 1507 (τόμ. XI, 534,3) Ἕλαφος ἀντὶ παρθένου γυμνοῦται.

5. Χορίκιος, III (Εἰς Ἄρατον Δοῦκα καὶ Στέφανον ἄρχοντα), 31 Foerster

Τὸν πόλεμον ἐρεῖς μοι τὸν ἐπὶ Τροίαν· ἐγὼ δέ σοι τὸν Ὅμηρον οὐ σιωπῶ. Ὅν εἰκὸς μὲν ἐπὶ τὸ μεῖζον ποιητὴν ὄντα κοσμησάσαι, φαίνεται δὲ μετὰ τῆς ἐκείνου ποιήσεως δεύτερος ὢν. Δέκα μὲν ἐξῆς ὠδινεν ἔτη, μίαν δὲ πόλιν κατήνεγκε δόλω — εἴ που ξύλινον ἵππον ἀκήκοας — οἶσθα τὸν δόλον.

Στὶς τέσσερις πρῶτες προτάσεις τοῦ χωρίου ὑπόκειται ἡ θουκυδίδεια σύγκριση τοῦ πελοποννησιακοῦ μὲ τὸν τρωϊκὸν πόλεμο, Θουκ. I, 10, 3 νομίζειν δὲ τὴν στρατείαν ἐκείνην μερίστην μὲν γενέσθαι τῶν πρὸ αὐτῆς, λειπομένην δὲ τῶν νῦν, τῇ Ὁμήρου αὐτὴ ποιήσει εἴ τι χρεὴ κἀνταῦθα πιστεύειν, ἦν εἰκὸς ἐπὶ τὸ μεῖζον μὲν ποιητὴν ὄντα κοσμησάσαι, ὅμως δὲ φαίνεται καὶ οὕτως ἐνδεεστέρῃ. Στὶς ἐπόμενες δύο προτάσεις (δέκα... δόλω) ὑπόκειται ἡ παροιμία: ὠδινεν ὄρος, Ζεὺς δ' ἐφοβεῖτο, τὸ δ' ἔτεκεν μῦν, Ἀθήναιος 616d³.

1. Ν. Πολίτη, *Παροιμίας Β'*, Ἀθήναι 1900, σ. 90 (= Συλλογὴ Βάρναρ).

2. Ν. Πολίτη, *Παροιμίας Γ'*, σσ. 552-3, ὅπου καὶ ἄλλα παράλληλα.

3. Ἡ παροιμία σχηματίζει ἓνα σωτάδειο. Σὲ συντομότερη μορφή ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς (Λουκ., *Πῶς δεῖ ἱστορίαν* 23, Πλούτ. Ἀγῆσ. 36, Πρβ. καὶ Hor. *Epist.* II, 3, 139 parturiunt montes, nascetur ridiculus mus) καὶ στοὺς παροιμιο-

6. CPG, App. II, 37

Ἐκαστος τὸν ἑαυτοῦ ὀβελίσκον τρέφει. ἐπὶ τῶν φροντίδα τῶν οικειῶν ποιουμένων. Γράφει: στρέφει «Ὁ καθένας γυρίζει τὴ δική του σούβλα». Ἡ ἔκπτωση τοῦ ἀρχικοῦ σ ἀπὸ τὸ στρέφω δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη στὰ χφφ, π.χ. Σοφ. Τραχ. 116-7 οὕτω δὲ τὸν Καδμογενῆ στρέφει (στρέφει Reiske: τρέφει LA re. τὸν μὲν τρέφει rec.), Ἡλ. 516 ἀνειμένη μὲν, ὡς ἔοικας, ἀδ' στρέφῃ (ἀδ' τρέφῃ L rec Eustath. 168, 36), Αἰσχ. Ε.Θ. 225 Ζεῦ στρέφον (στρέφον IH: τρέφον DVNdK).

7. Ἀποστόλιος XIII, 68e

Οὐ τὸ πένεσθαι κατὰ φύσιν αἰσχρόν, ἀλλὰ τὸ δὲ (γρ. δι') αἰσχρὰν αἰτίαν πένεσθαι ὄνειδος. Ἡ ῥήση βασίζεται στὸ γνωστὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο, Θουκ. II, 40 καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρόν, ἀλλὰ τὸ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον.

8. Αἰβάνιος IV. 269, 16 = Ἡσίοδος «Ἔργα» 295

Αἰβάνιος IV, 269, 16 Foerster ὡς μὲν αὐτὸς εὐρίσκει, τούτων τὴν βουλήν εἰς μέσον ἄγων, ἀλλ' ἔργῳ τὸν παλαιὸν λόγον βεβαιῶν, ὡς ἄρα καὶ τοῦτο φρονήσεως τὸ τοῖς βελτίστοις εἰδέναι τὴν ψῆφον τίθεσθαι. Ὁ «παλαιὸς λόγος» εἶναι ὁ στίχος 295 ἀπὸ τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέραι τοῦ Ἡσίοδου «ἐσθλὸς δ' αὖ ἀκακίῆνος ὃς εἰδ' εἰπόντι πίθηται», ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε γίνεαι παροιμιάδης: Hieron., *Comm. in Isai.* col. 50 Et graeci poetae laudabilis illa et admiranda sententia est «primum esse beatum, qui per se sapiat; secundum, qui sapientem audiat».

9. Μάχαιρα ἐλκεσίχειρος

Ὁ Ὀδυσσεὺς συναντᾷ τὸν Τηλέμαχο στὴν καλύβα τοῦ Εὐμαιοῦ καὶ τὸν συμβουλεύει (π 281-98) νὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ «μέγαρον» τοῦ ἀνακτόρου τὰ ὅπλα ποὺ βρίσκονται κρεμασμένα στοὺς τοίχους γιὰ νὰ μὴν μπορέσουν οἱ

γράφους (Ψευδο - Διογ. VIII, 75, Γρηγ. Κύπρ. III, 43 Μακ. VIII, 94, Ἀποστ. XXI, 12, [Πλούτ.], Παρ. Ἀλεξ. 47). Στὰ NE ἡ παροιμία ἀπαντᾷ σὲ διάφορες μορφές, λ.χ. «έκοιλοπόνησε τὸ βουνὸ κι' ἐγέννησε ἕνα ἀγὸ» (Α. Κυριακίδη, Ἑλληνικαὶ παροιμίαι, Λευκωσία 1916, 10).

μνηστῆρες νὰ ἀμυνθοῦν, ὅταν πατέρας καὶ γιὸς θὰ ἀρχίσουν τὴν ἐπίθεσιν¹. Γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ ὁ Τηλέμαχος θὰ ἔπρεπε νὰ πεῖ ὅτι τὰ ὄπλα τὰ ἀπομάκρυνε καὶ γιὰ νὰ μὴν καταστραφοῦν πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀνταύγεια τῆς φωτιᾶς καὶ γιὰ νὰ μὴν τὰ ἔχουν πρόχειρα οἱ μνηστῆρες, ἂν τυχὸν πάνω στὸ μεθύσι μάλωναν μεταξύ τους. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Τηλέμαχου κλείνει μὲ μιὰ παροιμιακὴ ῥήση (π 294):

αὐτὸς γὰρ ἐφέλλεται ἄνδρα σίδηρος²

Αὐτὴν τὴν ἐπικὴ ἀντίληψιν γιὰ τὴ μαγνητικὴ ἔλξη ποῦ ἀσκοῦν στὸν ἄντρα τὰ ὄπλα, τὰ ὁποῖα ἐνίοτε ἐμφανίζονται μὲ δικές τους ἐπιθυμίες — Φ 167-8 ἢ δ' ὑπὲρ αὐτοῦ γαίῃ ἐνεστήρικτο, λιλαιομένη (sc. ἢ ἐγγεῖν) χροὸς ἄσαι—, τὴ διευρύνει ὁ Ξενοφῶν στὴν *Κύρου Παιδεία*: ἀκόμη καὶ τὸ χέρι τοῦ μικροῦ παιδιοῦ κινεῖται αὐτομάτως πρὸς τὸ ὄπλο: *K.II. β' 3, 10 Μάχαιράν γε μὴν εὐθὺς παιδίον ὦν ἤρπαζον ὅπου ἴδοιμι, οὐδὲ παρ' ἐνός οὐδὲ τοῦτο μάθων ὅπως δέοι λαμβάνειν ἄλλον ἢ παρὰ τῆς φύσεως, ὡς ἐγὼ φημι. Ἐπίοιόν γοῦν καὶ τοῦτο κωλυόμενος, οὐ διδασκόμενος, ὥσπερ καὶ ἄλλα ἔστιν ἃ εἰργόμενος καὶ ὑπὸ μητρὸς καὶ ὑπὸ πατρὸς ὑπὸ τῆς φύσεως πράττειν ἠναγκαζόμεν. Καὶ ναὶ μὰ Δία ἔπαιόν γε τῇ μαχαίρα πᾶν ὅτι δυναίμην λαυθάνειν. Οὐ γὰρ μόνον φύσει ἦν, ὥσπερ τὸ βαδίζειν καὶ τρέχειν, ἀλλὰ καὶ ἡδὺ πρὸς τῷ πεφυμέναι τοῦτο ποιεῖν ἐδόκει μοι εἶναι.*

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

1. Τοὺς στίχους αὐτοὺς (π 281-98), ποῦ ἐπανερχονται ἐλαφρὰ διαφοροποιημένοι καὶ στὸ τ 4-13, τοὺς ἀθετοῦσαν ὁ Ζηνόδοτος καὶ ὁ Ἀρίσταρχος: Σχόλ. (H. Q. Vind. 133) ἀθετεῖ <Ἀρίσταρχος, προσηθέτει δὲ> Ζηνόδοτος ἡ... νοθεύονται ἡ'. πῶθεν γὰρ ἦδει (sc. ὁ Ὀδυσσεὺς) τὰ ὄπλα ἐν τῷ ἀνδρῶν ἀντικείμενα: οἰκείως δὲ χρήσεται τῷ λόγῳ ὅταν αὐτὰ θεάσῃται (= τ, 4-13). Τὴν ἄποψιν τῶν ἀλεξανδρινῶν συμμερίζονται καὶ οἱ περυσσότεροι ἀπὸ τοὺς νεότερους, βλ. Roemer, *Aristarchs Athetesen in der Homerkritik*, σ. 226 κ.έ. Ἀντίθετα W. Buchner, *Die Waffenbergung in der Odyssee, Hermes* 67 (1932) 438-45· M. H. A. L. H. van der Valk, *Textual criticism of the Odyssey*, Leiden 1949, 215· J. W. A. Kirchhoff, *Die Homerische Odyssee*, Berlin 1879, 560-597.

2. Γιὰ τὸν ἀναχρονισμό, ποῦ προσπάθησε νὰ παραμερίσει ὁ van Leeuwen διορθώνοντας τὴ συμπλοκὴ ἄνδρα σίδηρος, σὲ ἀνέρα χαλκός βλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση στὸν W. B. Stanford, *The Odyssey of Homer*, London 1954, τόμ. II, 316. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ἰδέας καὶ γιὰ τίς μὴσεις βλ. R. Hirzel, *Die Talion, Phil. Supplementband XI* (1907-10) 416.

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΠΟΙΗΜΑ

ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Στις πιο λεπτομερειακές ιστορίες της νεοελληνικής και κρητικής λογοτεχνίας¹ και σε ειδικές μελέτες² αναφέρεται ως ποιητής του *Βίος του Αγίου και μεγάλου Νικολάου* που σώζεται σε δύο εκδόσεις Βενετίας του 1626 και του 1648, ο κρητικός Θεολόγος Μοσχολέος.

Αν αληθεύει η υπόθεση των Ηλιού και Παναγιωτάκη— και τη θεωρώ πολύ πιθανή—, τότε η έκδοση του 1626 από τον Α. Pinelli δεν είναι η πρώτη. Αν ταυτίζεται ο *Βίος του Αγίου Νικολάου*, του κρητικού αυτού ποιητή, με την *Ιστορία του Αγίου Νικολάου*, που 100 αντίτυπά της βρέθηκαν το 1600 στην αποθήκη του Μανουήλ Γλυζούνη, ο οποίος πέθανε το 1596 στη Βενετία, τότε πρέπει να υπήρχε μια έκδοση πριν από το 1596. Ίσως μάλιστα το ποίημα αυτό, όπως υποθέτουν οι Ηλιού και Παναγιωτάκης, να αποτελεί διασκευή του έργου του Θεολόγου Μοσχολέου από τον επίσης κρητικό Νικόλαο Παπαδόπουλο, που το 1568 πήρε άδεια από την αρμόδια βενετική αρχή να τυπώσει «due opere scritte in verso in lingua greca vulgar..., una della vita della Madonna et l'altra della vita di (San) Nic(ol)o»³.

Η πληροφορία που δίνεται στο τέλος του *Βίου του Αγίου Νικολάου* (στ. 263-66).

Θεολόγου ποίημα⁴, Κρητός, τοῦ Μοσχολέου,
καὶ ἐτυπώθη μ' ἔξοδον Κρητὸς ποιητοῦ τοῦ νέου,
ὡς δοῦλος καὶ συνώνυμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου
ὡς βοηθὸς τῶν Χριστιανῶν τῆς γῆς καὶ τοῦ πελάου,

θα πρέπει να σημαίνει πως κάποιος ποιητής Νικόλαος (Παπαδόπουλος;) τύπωσε με δικά του ἔξοδα το ποίημα ενός άλλου κρητικού ποιητή, προσθέτοντας και ορισμένους δικούς του στίχους (του τέλους και ίσως και άλλους, βλ. παρακάτω).

1. Β. Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Stockholm - Göteborg - Uppsala 1962, σ. 340· Μ. Ι. Μανούσακα, *Η κρητική λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 18.

2. Φ. Ηλιού, Σημειώσεις για τα «τραβήγματα» των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα, *Ελληνικά* 28 (1975) 123-24· Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα στη Βενετία, *Θησαυρίσματα* 16 (1979) 125-26.

3. Η άδεια δημοσιεύεται από τον Παναγιωτάκη, ό.π., σ. 151. Για το in verso της άδειας πρβ. το «διὰ στίχου» του υπότιτλου.

4. Πρέπει μάλλον να διαβάσουμε ποίημά 'ν', όπως μας υπαγορεύει το επόμενο κ α i ἐτυπώθη.

Όπως έδειξα και για το ρόδιο ποιητή Εμμανουήλ Γεωργηλά Λιμενίτη, πως το *Γεωργηλάς* είναι μικρό όνομα και όχι επώνυμο¹, έτσι και στην περίπτωση του κρητικού αυτού ποιητή δεν είναι δύσκολο να αποδειχτεί πως το *Μοσχολέος* (*Moscoleo* ή *Moscoleus*) είναι μικρό όνομα και το *Θεολογίτης* (*Theologiti*, *Tholo(g)iti*, *Tloiti*) επίθετο, και τα δύο άλλωστε γνωστά στην Κρήτη.

Το επίθετο *Θεολογίτης* μνημονεύεται στην Κρήτη τουλάχιστο από το 1268². *Μοσχολέος* απαντά κιόλας στη σειρά των *Bandi*, όπου μαρτυρείται ο *Iani*, *filii Moscolei Faso*³, ενώ στις *Sentenze Civili* και *Memoriali*⁴ απαντούν οι *Moscoleus Chandachiti* (M 1707, του Ιουνίου 1395· ο ίδιος αναφέρεται και στα *Ducali e lettere ricevute* στα 1403⁵) και *Moscoleo Serigo* (M 1154, ημ. 14.8.1386).

Το ότι *Μοσχολέος* ήταν το μικρό όνομα του ποιητή το φανερώνει ο ίδιος ο ποιητής στο στ. 114 όπου μιλάει για τον εαυτό του ως *ό παϊς σου Μοσχολέος*.

Απόδειξη των παραπάνω είναι η αναφορά κάποιου *Moscoleus* ή *Moscoleo* *Th(e)logiti* στις πράξεις των συμβολαιογράφων *Nicoló Gradeningo*⁶ και *Francesco Vlaco*⁷ και στη σειρά των *Memoriali*⁸ από τις 18 Δεκεμβρίου 1453 ως τις 14 Φεβρουαρίου 1484. Οι περισσότερες πράξεις σχετίζονται με τη μοιρασιά των φέουδων «Γιοφυράκια» και «Helea/Elea» στην Πεδιάδα ανάμεσα στο *Μοσχολέο* και τον ανεψιό του Γεώργιο και με τις διαφορές που προέκυψαν απ' αυτή. Η υπόθεση αυτή διαρκεί από το 1465⁹ ως

1. Βλ. A. F. van Gemert, Εμμανουήλ Λιμενίτης και όχι Εμμανουήλ Γεωργηλάς, *Άντίγραφο. Αφιέρωμα στον καθ. Σταμ. Καρατζά*, Αθήνα 1984, σσ. 111-113.

2. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, Νέα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αι.) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, *Ελληνικά* 20 (1967) 87, γρ. 22. Για την οικογένεια βλ. και τη σημείωση του Μ. Ι. Μανούσακα στην *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61) 126.

3. *Duca di Candia*, *Bandi* (1313-1329), a cura di Paola Ratti Vidulich, Βενετία 1965, αρ. 453-54, ημ. 1 και 5 Οκτωβρίου 1328.

4. Elis. Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux des Archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976.

5. *Duca di Candia*, *Ducali e lettere ricevute* (1358-1360; 1401-1405) a cura di Freddy Thiriet, Βενετία 1978, αρ. 77 και 79.

6. Κρατικά Αρχεία Βενετίας, Αρχείο *Notai del Regno di Candia*, φάκ. 105-09.

7. Αυτ., φάκ. 279.

8. Κρατικά Αρχεία Βενετίας, Αρχείο του *Duca di Candia*, φάκ. 32, τετρ. 47.

9. *Notai di Candia*, φάκ. 279 (Francesco Vlaco), φ. 130^ρ, ημ. 26.1. 1465, βλ. και φφ. 130^ν, 136^ρ, 138^ρ, 139^ν, 140^ν, 148^ν.

το 1484¹ και ίσως και παραπέρα. Ο Μοσχολέος Θεολογίτης ανήκει λοιπόν στην τάξη των φεουδαρχών, με φέουδο τα Γιοφυράκια και με δικαιώματα στο φέουδο «Helea» που ανήκε παλιότερα στην αδερφή του Zorzina, γυναίκα του Ser Lazarus Quirin q. Nicolai από τη Βενετία², και που ο Μοσχολέος το πούλησε στις 15 Νοεμβρίου 1481 στον ανεψιό του Georgius³. Στα χρόνια 1493-1495 αναφέρεται ως φεουδάρχης και κάτοχος μιας καβαλαρίας και $1\frac{2}{3}$ Karati ο γιος του, ο Manusius Tholoyti, που υπηρετεί και «στο όνομα» του πατέρα του, του Ser Moscoleus⁴. Ο Μοσχολέος Θεολογίτης πρέπει να ήταν τότε πολύ μεγάλος στην ηλικία για να μπορεί να εκπληρώνει ακόμα τις υποχρεώσεις του φεουδάρχη, και πρέπει να παρέδωσε τα δικαιώματά του στο γιό του, το Μανούσο. Πέθανε πριν από τις 21.7.1502⁵, οπότε εμφανίζονται ο γιος του Nicolaus και τρία άλλα παιδιά του, οι Zuane, Zorzina και Hellena, ως κληρονόμοι του πατέρα τους.

Αυτός ο Μοσχολέος Θεολογίτης θα μπορούσε να ήταν ο ποιητής του *Βίου του Αγίου Νικολάου*, αλλά πιο πιθανός υποψήφιος για την πατρότητα του στιχουργήματος φαίνεται ο εγγονός του, γιός του Νικολάου, που αναφέρεται στο Liber pheudatorum του 1562⁶. Για να εξακριβωθεί αυτό θα πρέπει όμως να ερευνηθούν οι δουκικές και συμβολαιογραφικές αρχειακές σειρές του 16ου αιώνα, που σίγουρα θα φέρουν στο φως και άλλα στοιχεία για το νεότερο Μοσχολέο Θεολογίτη και ίσως και για ενδεχόμενες σχέσεις του με το Νικόλαο Παπαδόπουλο.

Ο Νικόλαος (Παπαδόπουλος;), ως επιμελητής της εκτύπωσης του *Βίου του Αγίου Νικολάου*, πρόσθεσε τουλάχιστο τους τελευταίους στίχους, 263-68. Βασιζόμενος στο Μανούσακα, που παρατήρησε πως οι στ. 1-138 φαίνονται λόγω προσθήκη⁷, ο Παναγιωτάκης τους αποδίδει στον πιθανότατο διασκευαστή, το Νικόλαο Παπαδόπουλο, υπογραμμίζοντας πως «η γλώσσα από το

1. *Duca di Candia*, φάκ. 32, τετρ. 47 (ex-96), φ. 25^v, ημ. 18.11. 1483, φ. 31^v, ημ. 24.1.1484, φ. 34^v και 35^r, ημ. 13 και 14.2.1484.

2. Βλ. *Notai di Candia*, φάκ. 109 (Nic. Gradenigo), τετρ. 1, φ. 87^{r-v}, ημ. 10.1. 1475.

3. Βλ. σημ. 1, όπου γίνεται η παραπομπή σ' αυτή την πράξη.

4. *Duca di Candia*, φάκ. 24, τετρ. 1, Liber pheudatorum 10, φ. 178^v. Στις 24.2.1495 ο Μανούσος δίνει 3 σερβενταρίες και $1\frac{2}{3}$ Karati στον αδερφό του Νικόλαο.

5. *Notai di Candia*, φάκ. 17, τετρ. a., φφ. 152^v-154^r.

6. Βλ. *Duca di Candia*, φάκ. 24, τετρ. 2, liber pheudatorum 11 (1562-64), φ. 69^r. Στις 5 Οκτωβρίου 1562 το όνομά του διαγράφηκε και το φέουδο του καταχωρήθηκε στο όνομα του Nic. Tholoiti q. Ser Georgii.

7. Μανούσακα, ό.π., σ. 18.

στ. 139 κ.ε. είναι δημωδέστερη, με εμφανέστερα τα στοιχεία της κρητικής διαλέκτου, και η στιχουργία ανετότερη»¹.

Ο Μανούσακας και ο Παναγιωτάκης έχουν δίκιο ως προς την πιο λόγια γλωσσική μορφή των στ. 1-138 σε σύγκριση ιδιαίτερα με τους στ. 139-218. Αν αληθεύει όμως η υπόθεσή τους, το αρχικό ποίημα θα περιλάμβανε μόνο δύο θαύματα, το θαύμα των πλοίων των φορτωμένων στάρι (στ. 139-48) και το θαύμα της προικοδότησης των τριών φτωχών κοριτσιών (στ. 149-218), και έναν επίλογο (στ. 219-62). Τότε πρέπει να υποθέσουμε πως ο διασκευαστής Νικόλαος αντικατέστησε την αρχική εισαγωγή με τους δικούς του εισαγωγικούς στίχους (στ. 1-56), με την αφήγηση της ζωής του Αγίου Νικολάου (στ. 57-114) και των πρώτων θαυμάτων (στ. 125-28 και 129-38).

Η θεωρία αυτή κλονίζεται από το ότι το όνομα του ποιητή δεν αναφέρεται μόνο στον παραπάνω επίλογο (του Νικολάου), αλλά και στο δίστιχο 113-14:

ἀρχιερέων καλλονή και τῶν πατέρων κλέος
ἐγκωμιάζει σε, σοφέ, ὁ παῖς σου Μοσχολέος.

Η γλωσσική μορφή του δίστιχου, που πρέπει να είναι αρχικό, αφού αναφέρει το όνομα του ποιητή, έχει την ίδια αρχαϊστική μορφή που έχει σχεδόν ολόκληρο το πρώτο μέρος του ποιήματος.

Δε μου φαίνεται εξάλλου πιθανό ένας *Βίος του Αγίου Νικολάου* να μην περιείχε τις ιστορίες που απαντούν σε όλα τα συναξάρια του Αγίου² για την παιδική του ηλικία (στ. 57-64, Δουκάκης, σ. 174), το σχολείο (στ. 65-72, Δουκάκης, σ. 174), τα βασανιστήρια (στ. 73-88, Delehaye, στήλη 282-83, γρ. 30-36), το πώς έγινε επίσκοπος (στ. 89-114, Δουκάκης, σσ. 178-79), την απελευθέρωση τριών αντρών (στ. 115-28, Delehaye, στήλη 283-84, γρ. 30-36, Δουκάκης, σ. 183 κ.ε.) και του Ιωσήφ του Ύμνογράφου (στ. 129-34, Delehaye, στήλη 582).

Όποιος απορρίπτει με γλωσσικά μόνο κριτήρια τους στίχους 1-138 πρέπει επίσης να εξοβελίσει τους στ. 219-62, που και αυτοί έχουν αρχαϊστικό χαρακτήρα.

Η προσέγγιση αυτή, με μόνο κριτήριο τη γλώσσα, δε δίνει λύση στο πρόβλημα των επεμβάσεων του διασκευαστή.

1. Παναγιωτάκη, ό.π., 125, σημ. 32.

2. Κ. Χρ. Δουκάκη, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, τόμ. 4, Μην Δεκέμβριος, 1954².

H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis*, Bruxellis 1902.

Πρέπει να λάβει κανείς υπόψη και τη δομή του έργου. Το ποίημα αρχίζει (στ. 1-34) και τελειώνει (στ. 229-58) ως προσφώνηση στον Άγιο Νικόλαο, ενώ το υπόλοιπο έργο αποτελείται από αφηγηματικά μέρη που διακόπτονται από μικρότερες προσφωνήσεις στον Άγιο (στ. 113-14, 129-34). Έτσι ολόκληρο το ποίημα αποτελεί μια προσευχή στον Άγιο σε δεύτερο πρόσωπο, που πλουτίζεται με αφηγήσεις σκηνών από τη ζωή του σε τρίτο πρόσωπο. Ιδιαίτερα οι προσευχές, αλλά και ένα μεγάλο μέρος των αφηγηματικών κειμένων έχουν πιο αρχαϊστικό γλωσσικό χαρακτήρα. Δεν είναι δυνατό οι ενότητες αυτές να χωριστούν, η μια ή η άλλη να χαρακτηριστεί ως εμβόλιμη: τα αφηγηματικά μέρη (στ. 35-56, 57-112, 115-28, 135-38, 139-48, 149-218 και 219-28) δε στέκονται χωρίς τις προσφωνήσεις, όπως βέβαια ούτε οι προσφωνητικοί στίχοι, που περιέχουν τη μοναδική αναφορά στο όνομα του ποιητή (στ. 114), αποτελούν ανεξάρτητα έναν Βίο του Αγίου Νικολάου.

Οι διαφορές στο ύφος και στη γλώσσα δεν οφείλονται, πιστεύω, στις επεμβάσεις του διασκευαστή Νικολάου, αλλά εξηγούνται, μερικές από το είδος (προσευχή) και μερικές από το περιεχόμενο της αφήγησης (τα βασανιστήρια και τα λόγια του ίδιου του Αγίου), εκείνα δηλαδή τα σημεία όπου ο ποιητής φαίνεται να εξαρτάται πιο άμεσα από τις λόγιες πηγές του.

Δε θέλω να υποστηρίξω όμως πως ο διασκευαστής δεν επενέβηκε καθόλου στο ποίημα, του οποίου την εκτύπωση επιμελήθηκε. Οι στ. 263-68, όπως είπα παραπάνω, είναι σίγουρα δικό του. Υποπτοι μου φαίνονται και οι στ. 35-56, που διακόπτουν τη ροή του κειμένου και χαρακτηρίζονται εξάλλου ως παρεμβολή από το στερεότυπο ημιστίχιο 51α. 'Αλλ' ἐπὶ τὸ προκειμενον, που χρησιμοποιείται, και αλλού από έναν διασκευαστή στο τέλος ενός εμβόλιμου χωρίου, όταν θέλει να γυρίσει στο θέμα του¹. Τέλος και οι τελευταίοι στίχοι του επίλογου (στ. 259-62) θα είναι μάλλον πλαστοί, αφού απευθύνονται βέβαια σε δεύτερο πρόσωπο, όχι όμως στον Άγιο Νικόλαο, όπως στον υπόλοιπο επίλογο, αλλά στο Θεό. Αν και μπορεί να υπάρχουν και άλλες μικρότερες παρεμβολές στο κείμενο του *Βίος του Αγίου και μεγάλου Νικολάου* οι παραπάνω είναι οι μόνες που υποδεικνύονται από την ανάλυση της δομής του έργου.

Πανεπιστήμιο του Amsterdam

A. F. VAN GEMERT

1. Βλ. Διήγ. Βελισ. 452.

ΔΥΟ ΑΒΙΒΑΙΟΓΡΑΦΗΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ:

ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ ΣΥΝΤΙΠΑ (1755) - ΑΡΑΒΙΚΟΝ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ (1846)

1. Ύστερα από έρευνα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας επισημαίνεται¹ μία ακόμη αβιβλιογράφητη ελληνική έκδοση του *Μυθολογικού Συντίπα του Φιλοσόφου*². Η έκδοση είναι δεμένη στον ίδιο τόμο με άλλα (ιταλικά) κείμενα, και καταχωρισμένη στον αριθ. Misc. 2138.3:

ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ / ΣΥΝΤΙΠΑ / ΤΟΥ / ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ. / ΤΑ
ΠΛΕΙΣΤΑ ΠΕΡΙΕΡΓΟΝ / Έκ τῆς Περσικῆς Γλώττης / με-
ταφρασθέν. / Νεωστὶ μετατυπωθέν, καὶ ἐκ πολλῶν σφαλμά-
των / μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἐκκαθαρθέν. / ΕΝΕΤΙΗ,ΣΙ, 1765./
Παρὰ Ἐντωνίῳ τῷ Βόρτολι. / CON LICENZA DE' SU-
PERIORI.

80, σελ. 96 (η σελίδα τίτλου φέρει, πριν από την τοποχρονολογία, ξυλο-
γραφία: βλ. πίνακα).

Η έκδοση αυτή είναι, χρονολογικά, η δεύτερη από τις βιβλιογραφη-
μένες εκδόσεις του *Μυθολογικού Συντίπα* (η πρώτη: Βενετία, Βόρτολις, 1744),
και με τη βιβλιογράφησή της προωθούνται οι γνώσεις μας για τις επανει-
λημμένες επανεκδόσεις του έργου κατά την εικοσαετία 1746-1766, οι πε-
ρισσότερες από τις οποίες ακόμα λανθάνουν³.

Το *Μυθολογικόν Συντίπα* του 1765 πρέπει να αντιστοιχεί στην ένδει-
ξη «Συντίπα τοῦ Φιλοσόφου» του Καταλόγου των εκδόσεων Βόρτολι που

1. Η έρευνά μου στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη έγινε το καλοκαίρι του 1980.

Το παλαιότερο δημοσίευμα του Γ. Σ. Πλουμιδή, Τα ελληνικά βιβλία της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Βενετίας. Με προσθήκη αγνώστων εκδόσεων, *Ο Εραμιστής* 9, 54 (1971) 221-273, δεν εντοπίζει την έκδοση, παρόλο που ο συγγραφέας δηλώνει, ό.π., σ. 221: «... διατρέξαμε τα κατάστιχα καταγραφής των βιβλίων της Βιβλιοθήκης που αναφέρονται στην σημερινή ταξινόμηση, τον παλιό χειρόγραφο κατάλογο, τις δελτιοθήκες (όσο ήταν εφικτό) και επί τόπου τα ράφια της σειράς των opuscoli miscellanea».

2. Για το έργο βλ. τα πρόσφατα άρθρα μου: Ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός Συντίπας: Για μια νέα έκδοση, *Graeco - Arabica* 1 (1982) 105-130 (όπου και βιβλιο-
γραφία). Από την Κεντρική Ασία ως την Ανδαλουσία: Δείγματα της λογοτεχνίας του Αραβικού Μεσαίωνα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, I, *Διαβάζω* 74 (13.7.1983) 50-55.

3. Βλ. Φ. Η. Ηλιού, Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799), Αθ. 1973, σ. 163-164. Γ. Κεχαγιόγλου, *Συντίπας*, ό.π., σημ. 2, σ. 119-120.

ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΝΤΙΓΜΑ

Τ Ο Τ
Φ Ι Λ Ο Σ Ο Φ Ο Υ .

ΤΑ ΠΛΕΙΣΤΑ ΠΕΡΙΕΡΓΟΝ

Εκ τῆς Περσικῆς Γλώττης
μεταφραθέν .

*Νεωτὶ μεταυπαθῶ , ἢ ἐκ πολλῶν σφαλμάτων
μὲν πάσης ἐπιμελείας ἐκκαθαρθέν .*

Ε Ν Ε Τ ῆ Η , Σ Ι , 1765.

Παρά Ἀργυρίῳ τῷ Βόρτολι .

CON LICENZA DE' SUPERIORI .

3 .

ενσωματώνεται σε έκδοση των *Μύθων* του Αισώπου (Βενετία 1766)¹. Δεν είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι αντιστοιχεί και στην ένδειξη «Il filosofo Sintira» των εγκριτικών εγγράφων της βενετικής λογοκρισίας (ASV, σειρά Riformatori dello Studio di Padova, Mandati per licenze Stampe 1759-1768, filza 341, από 18.11.1765), που αποδίδει την έκδοση στο τυπογραφείο Θεοδοσίου² πιθανότατα, η τελευταία αυτή ένδειξη αφορά άλλη, αβιβλιογράφητη έκδοση του *Μυθολογικού Συντίπια*, την πρώτη ίσως του τυπογραφείου Θεοδοσίου, που πρέπει να τυπώθηκε στα τέλη του 1765 ή το 1766³.

2. Ύστερα από έρευνα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης επισημαίνεται⁴ μία ακόμη αβιβλιογράφητη ελληνική έκδοση του τρίτομου *Αραβικού Μυθολογικού* (= «Χαλιμάς»)⁵. Η έκδοση έχει, στα δελτία της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, τον αριθ. 132.C. 117-119 (= αριθ. 52774 του παλαιού χειρόγραφου καταλόγου *Fonti Antichi, N-Q*, σ. 44: «Novelle arabe in Greco volgare»), ενώ στα δελτία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης τον αριθ. 27.176-A. Περιγράφω την έκδοση από το αντίτυπο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης:

1. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique: XVIIIe s.*, τ. 2, αριθ. 630, σ. 40· Ηλιού, ό.π., σημ. 3, σ. 164.

2. Η έρευνά μου στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας έγινε το καλοκαίρι του 1980· βλ. και σημ. 2, *Συντίπιας*, σ. 119, σημ. 54 (όπου η ένδειξη 18.9.1765 πρέπει να διορθωθεί σε 18.11.1765).

3. Η πρώτη βιβλιογραφημένη έκδοση του *Μυθολογικού Συντίπια* από τον Θεοδοσίου είναι του 1783· βλ. Ηλιού, ό.π., σημ. 3, σ. 164. Η μονογραφία του Γ. Σ. Πλουμίδη, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθ. 1969, στηρίζεται σε πολύ περιορισμένη και ανεπαρκή χρήση των σχετικών στοιχείων της βενετικής λογοκρισίας.

4. Η έρευνά μου έγινε το καλοκαίρι του 1980 και τον Οκτώβριο του 1981.

Η έκδοση σημειώνεται από τον V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885*, τ. 4, Liège-Leipzig 1900, σ. 48, αριθ. 115, μόνο με τα εξής στοιχεία: «Μυθολογικόν αραβικόν... Venise. 1846. In-8. 3 vol.»· δεν εντοπίζεται, αντίθετα, στο παλαιότερο δημοσίευμα του Γ. Σ. Πλουμίδη για τα βιβλία της Μαρκιανής, ό.π., σημ. 1.

Τα παλαιά ελληνικά βιβλία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης παραμένουν σχεδόν αδιερεύνητα.

5. Για το έργο βλ. τα άρθρα μου: Η δεύτερη και οι τρίτες εκδόσεις του *Αραβικού Μυθολογικού*, *Ελληνικά* 29 (1976) 358-362· Το *Αραβικόν Μυθολογικόν* του 1792, *Ο Ερασιστής* 14 (1977) 203-205· *Χίλιες και Μία Νύχτες*: Σταθμοί στις τύχες του έργου και η μετάφραση του Κώστα Τρικογλίδη, *Διαβάζω* 33 (Ιούλιος 1980) 42-59, όπου και βιβλιογραφία.

- α. ΑΡΑΒΙΚΟΝ / ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ / ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΣΥΜΒΕΒΗΚΟΤΑ / ΛΙΑΝ ΠΕΡΙΕΡΓΑ ΚΑΙ ΩΡΑΙΑ. /
ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΡΑΒΙΚΗΝ ΔΙΑΛΕΚΤΟΝ / ΠΑΡΑ
ΤΟΥ ΠΟΛΥΜΑΘΟΥΣ / ΔΕΡΒΥΣ ΑΜΠΟΥΜΠΕΚΗΡ / Έκ
τῆς Ἰταλικῆς εἰς τὴν Γραικικὴν διάλεκτον μεταφρασθέν, / καὶ
μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθέν. / ΤΟΜΟΣ ΠΡΟΤΟΣ [sic]. /
ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ / Έκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας / ΤΟΥ
ΦΟΙΝΙΚΟΣ / 1846

8ο, σελ. 296 (η σελίδα τίτλου φέρει, πριν από τον τόπο έκδοσης, το σήμα του τυπογραφείου, οι σελ. 3-4 σημείωμα ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΠΕΡΙ-ΕΡΓΟΥΣ / ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΣ., οι σελ. 5-295 το κείμενο, και η σελ. 296 Πίνακα Περιεχομένων).

- β. ΑΡΑΒΙΚΟΝ / ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ / ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΣΥΣΒΕΒΗΚΟΤΑ [sic] / ΛΙΑΝ ΠΕΡΙΕΡΓΑ, ΚΑΙ
ΩΡΑΙΑ. / ... / ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΥΜΑΘΟΥΣ, / ... / ΤΟΜΟΣ
ΔΕΥΤΕΡΟΣ. / ...

8ο, σελ. 352 (η σελίδα τίτλου φέρει, πριν από τον τόπο έκδοσης, το σήμα του τυπογραφείου, οι σελ. 3-4 σημείωμα ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΜΑΘΕΙΣ / ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΣ., οι σελ. 5-351 το κείμενο, και η σελ. 352 Πίνακα Περιεχομένων).

- γ. ΑΡΑΒΙΚΟΝ / ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ / ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΣΥΜΒΕΒΗΚΟΤΑ / ΛΙΑΝ ΠΕΡΙΕΡΓΑ ΚΑΙ ΩΡΑΙΑ. /
... / ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΥΜΑΘΟΥΣ / ... / ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ. / ...

8ο, σελ. 358 (η σελίδα τίτλου φέρει, πριν από τον τόπο έκδοσης, το σήμα του τυπογραφείου, οι σελ. 3-356 το κείμενο, και οι σελ. 357-358 Πίνακα Περιεχομένων).

Η έκδοση αυτή είναι, χρονολογικά, η ένατη από τις βιβλιογραφημένες εκδόσεις του *Αραβικού Μυθολογικού* (η πρώτη: Βενετία, Τζάττας, 1757-1762)¹. Με τη βιβλιογράφησή της ενισχύονται τα τεκμήρια για τον ταχύ ρυθμό επανέκδοσης του έργου ύστερα από την Επανάσταση (1837, 1846,

1. Βλ. και σ. 496 σημ. 2. Μία, τουλάχιστον, ακόμη έκδοση, πιθανότατα προγενέστερη της όγδοης έκδοσης του 1837, παραμένει αβιβλιογράφητη (ακέφαλο σώμα του τρίτου τόμου της υπάρχει στη βιβλιοθήκη του καθηγ. Γ. Π. Σαββίδη).

1849, 1850, 1858 κ.ε.) και για τη συμπερίληψή του στην παραγωγή και άλλων τυπογραφείων της Βενετίας: εκτός από τον Γλυκή, το έργο τυπώνεται από τον Ανδρέωλα και από τα τυπογραφεία του «Φοίνικος» και του «Αγίου Γεωργίου»¹.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΡΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΗΟRVÁTH²

Τὸ 1940 ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἄνδρέα Ηοrváth ἡ βιβλιογραφία, ἡ ἀναφερόμενη στὰ νεοελληνικά βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν Οὐγγαρία. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας εἶχε ἀντιληφθεῖ τότε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 152 ἔντυπα ποὺ συμπεριλαμβάνονταν στὸν κατάλογο, θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα ἀνεύ-

1. Βιβλιογραφημένες ἢ εντοπισμένες ἐκδόσεις: τοῦ «Φοίνικος», Βενετία 1846, 1850, 1864, 1875· τοῦ «Αγίου Γεωργίου»: Βενετία 1858, 1871 (πλήρες ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1858 ὑπάρχει στὴν Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης, ἀριθ. 164.740-Α, ἐνῶ δύο τόμοι τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1871, τ. 1, 2, εἶναι καταχωρισμένοι στα δελτία τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος μαζί με τὸν τ. 2 τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Φοίνικος» τοῦ 1875, ἀριθ. ΠΦ 112^B). Καμία ἀπὸ τὶς δύο αὐτές ἐκδόσεις τοῦ «Αγίου Γεωργίου» δὲν καταγράφεται ἀπὸ τὸν Γ. Σ. Πλουμίδη, Το βενετικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Αγίου Γεωργίου (1850-1882), *Ο Ερανιστής* 8, 47 (1970) 169-185.

Σε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω τυπογραφεία, καὶ πιθανότατα στο τυπογραφεῖο τοῦ «Φοίνικος», πρέπει να ἀνήκει καὶ ἡ τρίτομη ἐκδοση τοῦ 1876 ποὺ βιβλιογραφεῖ ὁ Chauvin, ὁ.π., σμ. 7, σ. 48, ἀριθ. 116 (ἡ περιγραφή τῆς σελίδας τίτλου εἶναι ἐλλιπής: «Βενετια, Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου. 1876»).

2. Παραθέτουμε συνοπτικὴ βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποιήσαμε: Ν. Δελιαλῆς, *Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, 1-2, Θεσσαλονίκη 1948-1964.

Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* 1, Ἀθήναι 1973.

Γ. Λαδᾶ - Α. Χατζηδῆμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Ἀθήναι 1964.

Endre Horváth, *Magyar-görög bibliografia* (Οὐγγρο-ἑλληνικὴ βιβλιογραφία), Budapest 1940.

Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς, *Ἀλφαβητικὴ ἀναγραφή τῶν τίτλων τῆς βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέξα (1800-1863)*, Ἀθήναι 1968.

Ι. Α. Papadrianos, Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum Slawischen Schrifttum im 19. Jahrhundert, *Balkan Studies* 17(1976) 79-91.

ρετα ακόμα έργα και, όπως σωστά σημειώνει, οι νεότερες έρευνες όπωσδήποτε θα αύξήσουν τον αριθμό αυτό. Και πράγματι. Έρευνώντας διαρκώς στις βιβλιοθήκες και στα αρχεία τής χώρας μας και παρακολουθώντας με προσοχή την πάνω από 4 δεκαετίες κίνηση τής έγχώριας και ξένης ειδικής βιβλιογραφίας, κατόρθωσε να πλουτίσει την νεοελληνική βιβλιογραφία με 21 ακόμα ελληνικά έργα και στη συνέχεια να ανακαλύψει την προέλευση δύο άγνωστων έργων και να προσθέσει τον τίτλο πού έλειπε σε άλλα δύο βιβλία. Έτσι, λοιπόν, τα 173 έργα πού έχουν ανακαλυφθεί άπαρτίζουν και τη βιβλιογραφία των νεοελληνικών έντύπων τής Ούγγαρίας.

Από τους τίτλους των 21 βιβλίων του συμπληρωματικού καταλόγου πού καταρτίσαμε και τον όποιο θα παραθέσουμε στη συνέχεια ενισχύεται ό ισχυρισμός του Άνδρέα Horváth πώς τα βιβλία πού εκδόθηκαν στη χώρα μας έξυπηρετούσαν καταρχήν έθνικούς, θρησκευτικούς και διδακτικούς σκοπούς (10 έργα) και ότι είναι σχετικά μικρός ό αριθμός εκείνων των βιβλίων πού ασχολούνται με άλλες έπιστήμες, και μάλιστα: 4 ποιήματα γραμμένα στην Ούγγρα, 5 βιβλία με θέματα από την ιατρική έπιστήμη, και 2 άλλου περιεχομένου. Οι 6 μεταφράσεις και τα 3 άυτοτελή έργα στη σλαβική γλώσσα πού βρίσκονται σ' αυτόν τον κατάλογο, στηρίζουν σαφώς την άποψη ότι ό έλληνισμός τής διασποράς διεδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διάδοση του πολιτισμού ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς και παράλληλα κάνει όλοφάνερο τον ήγετικό ρόλο στο έργο αυτό του Έλληνα διδασκάλου στην πόλη Zemun, Γεωργίου Ζαχαριάδη. Ρίχνει ακόμα φώς και στη δυνατή επίδραση πού άσκησε στους Έλληνες, επί έναν αιώνα, τό βιβλίο φαρμακευτικής του Ούγγρου γιατρού στη γερμανική πόλη Άλλη, Σαμουήλ Madai.

Τά έντυπα πού άπαραριθήσαμε πιό πάνω εκδόθηκαν ανάμεσα στα χρόνια 1752-1876, έτσι πού μπορούν άνετα να τοποθετηθούν στα χρονικά πλαίσια πού είχε όρίσει ό Άνδρέας Horváth (1713-1888). Σύμφωνα με τον τόπο έκδοσής τους τα έργα αυτά θα μπορούσαμε να τα ταξινομήσουμε ως έξής: στην Πέστη 6, στη Βούδα 9, στο Καρλόβιτς 1, στην πόλη Ποζόνι 1, στην Άλλη 2, στην Γοττίγκη 1, ενώ ό τόπος τής έκδοσης ενός έντύπου είναι άγνωστος. Στη βιβλιογραφία του Άνδρέα Horváth 80 έργα εκδόθηκαν στην Πέστη και Βούδα. Αν κοντά σ' αυτά προσθέσουμε και τα 15 έργα πού ανακαλύφθηκαν τελευταία, τότε μπορούμε να πούμε πώς από τα 173 έντυπα τα 95 εκδόθηκαν στην πρωτεύουσα. Τό γεγονός αυτό κάνει πιό φανερό ότι τό πνευματικό κέντρο των Έλλήνων τής διασποράς τής Ούγγαρίας ήταν ή Πέστη και ή Βούδα. Σ' αυτό συνέβαλε και ή έκδοση 30 έργων στο πανεπιστημιακό τυπογραφείο τής Βούδας. Και μόνο τό γεγονός αυτό δείχνει ότι ό ρόλος του τυπογραφείου αυτού στάθηκε πολύ πιό σημαντικός στην πνευματική ζωή του Έλληνισμού και των άλλων βαλκανικών λαών, άπ' ό,τι είχε άντιληφθεί τότε ό Άνδρέας Horváth.

I. ΕΡΓΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΠΟΥ ΕΚΔΟΘΗΚΑΝ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ

α) Ἐντυπα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα

1. (Pest 1809). *Ἡμερολόγιον τοῦ τρέχοντος ... 1809 ... Πέστη ... Τρατνέρω.*

Τὸν τίτλο τοῦτου τοῦ σχεδὸν κατεστραμμένου Ἡμερολογίου τὸν βρήκαμε στὸ βιβλίον τοῦ Μοσχονᾶ, σ. 95. Σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ἔργο βρίσκουμε περισσότερα στοιχεῖα στὸ ἔργο τοῦ Ἡλιοῦ, σ. 217, ἐνῶ οἱ Λαδάς-Χατζηδῆμος (τόμ. 2, σ. 59) ἐκθέτουν λεπτομερειακὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ Ἡμερολογίου.

2. (Pest 1817). *Ἐρμηῆλος ἢ Δημοκριθράκλειτος Μιχαήλου τοῦ Περδικαρίου ἱατροῦ. Τόμος πρῶτος. 1817.*

80, σσ. 461. Δεσλιαῆς τ. 1, 183. Σχετικὰ μὲ τὴν καθυστέρηση τῆς ἐκδοσης τοῦτου τοῦ ἔργου, I. Π. Ἐνεπεκίδης, *Beiträge zur kulturellen und politischen Geheimtätigkeit der Griechen in Wien vor dem griechischen Aufstand*, Berlin 1960, 70-101.

3. (Pest 1817). *Προδιοίσεις εἰς τὸν Ἐρμηῆλον ἢ Δημοκριθράκλειτον Μιχαήλου τοῦ Περδικαρίου ἱατροῦ, περιέχουσα τὴν ἀπολογίαν τοῦ ποιητοῦ, τὴν ἀλληγορίαν τοῦ ποιήματος καὶ τὴν εἶδησιν διὰ τὴν ἄτακτον ἐκδοσιν τοῦ Ἐρμηῆλου. 1817.*

80 σσ. 6 + 152 + 21. Δεσλιαῆς 183-184. Hajnóczy i: A kecskeméti görögsgés történele (Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Κετσκαμέτ), Budapest 1939, 47-49.

4. (Buda 1836). *Λονδοβίκω τῷ Κραταιωτάτῳ καὶ Θεοφρονήτῳ Βαβαρίας Βασιλεῖ Εὐφήμεον τῆς ἐξ Ἑλλάδος οἴκαδε ἐπανακάμψεως τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος. Ἐν ἐδαφιαίᾳ τῇ προσκυνήσει παρὰ τοῦ Μιχαήλ Γεωργιέβιτς τοῦ καὶ ἐν Κ. Β. Αὐστριακῶ τῶν πυροβολικῶν ὁ τῷ τάγματι γραμματέως. Ἐν Βούδα. Ἐν τῇ Βασιλικῇ τοῦ Πανδιδακτηρίου Τυπογραφίᾳ 1836.*

Φυλ. 3. Τὸ ποίημα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Βουδαπέστης στὸν τόμο Φυλλαδίων Συμμείκτων μὲ τὰ ἐπίσημα Υ 4r 62/81. Τὸ ἐξέδωσε ὁ Ödön Füves στὸ *Antik Tanulmányok* 24(1977) 231-234.

5. (Pest 1842). *Ἑλληνικὴ Γραμματικὴ Στεφάνου Κομμητᾶ τοῦ ἐκ Φθίας, Ἐκ Χωραρχίας μὲν Κοκοσίου, Κώμης δὲ Κωφῶν περιέχουσα τοὺς Τύπους, τοὺς ἀναγκαίους κανόνας τῆς Τεχνολογίας, τῆς Ἑτυμολογίας, τῆς Συντάξεως καὶ τῆς Συνθέσεως καὶ Περὶ Ἀνωμάτων Ρημάτων. Ἐκδοσις δευτέρα. Ἐν Πέστη, 1842.*

8^ο, σσ. 285. N. Camariano, Câteva completări la volumul II din Bibliografia Greacă a lui D. Ghinis, *Revista Istorică Români* 13(1943)100. Μοσχονᾶς 69.

β) Ξενόγλωσσα ἔντυπα

6. (1799). *Condu Polizoj Sonetto all' occasione della solenissima festività d'installazione del illustrissimo supremo conte Giuseppe de Esterházy nel comitato di Zemplino. Presentato in Ujhely il 24 settembre 1799.*

4^ο, 1 φυλ. Ὁ τίτλος τοῦ φυλλαδίου βρῖσκεται στὸ ἔργο τῆς Κλάρας Zoltai: *Magyarországi olasz nyomtatványok* (Ἱταλικά ἔντυπα στὴν Οὐγγαρία), Budapest 1932, σ. 104.

7. (Buda 1830). *Rukovodstvo k Slavenskoj gramatici soderžašte pravoglagolnije glasoudarenije i pravopisanije na upotreblenije časlovaca i psaltiraca. Sočinjeno Georgijem Zaharijadisom u Sabcu, gradu serbskom, leta 1824. U Budimu, slovima kralj. Sveuč. pestanskog 1830.*

8^ο, σσ. 147+4 Papadrianos 89. Ödön Fűves, Die Ofener Universitätsbuchdruckerei und die griechische Diaspora in Ungarn, *Μακεδονικά* 19(1979)166.

8. (Buda 1832). *Slavenska Gramatika soderžašta etimologiju i sintaksis. Sociñjena Georg Zaharijadisom u Šapcu gradu serbskom, leta 1824, na upotrebljenije voverene mu junosti serbske. U Budimu. Pismeni[ma] kraljevskago Vseučilišta peštanskoga 1832.*

8^ο, σσ. 279+4. Papadrianos 89-90. Fűves, ὁ.π., σσ. 116.

9. (Pest 1855). *Argenti Döme: Különféle betegségek hasonszenvi gyógyítása. Nemorvosok és kezdő hasonszenvi orvosok használatára. Pest II. Kiadás 1855, III. Kiadás 1858, VII. Kiadás 1877, VIII. Kiadás 1895.* (Θεραπεία διαφόρων ὁμοιοπαθητικῶν ἀσθενειῶν. Για χρήση μὴ ἰατρῶν καὶ μὴ δοκίμων ἰατρῶν Ὀμοιοπαθητικῆς. Πέστη, 2η ἔκδοση 1855, 3η ἔκδοση 1858, 7η ἔκδοση 1877, 8η ἔκδοση 1895).

8^ο, 262, 440, 543, 583. Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν ἀπάντων τοῦ D. Argenti βρῖσκεται στὸ ἄρθρο τοῦ Gedeon Borsa μὲ τὸν τίτλο: Argenti Döme(1809-1893), *Communications ex Bibl. Hist. Med. Hung.* 30(1964)144-146.

10. (Pest 1860). *Homoeopathische Behandlung verschiedener Krankheiten, für angehende Aerzte und gebildete Nichtärtzte. Mit einer*

Lebensbeschreibung Hahnemanns. Aus dem Ungarischen von dr. Schleicher. Mit dem Portrait des Verfassers. Pest 1860.

8^ο, σσ. 484. Borsa, 6.π., σ. 145.

11. (Karlowitz 1864). *Ptaktično nastavljenje u grčkom jeziku za školsku potrebu i za samoučke. Napisao Nikola Janakidis učitelj Grčkog u Novomsadu. U. Karlovci, Mitropolitsko Gimnasialna Tipografija 1864.*

Σελ. 16. Τὸ βιβλίον αὐτὸ τῆς γραμματικῆς βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Ὁρθοδόξου σερβικῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα (Szentendre).

12. (Pressburg-Leipzig 1876). *Homoeopathische Behandlung der Krankheiten für angehende Ärzte und intelligente Nichtärzte. 2. vermehrte Auflage. Pressburg-Leipzig 1876.*

Σελ. 512. Borsa, 6.π., σ. 145.

II. ΕΝΤΥΠΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΗ ΣΛΑΒΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ
ΠΟΥ ΕΚΔΟΘΗΚΑΝ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ

13. (Buda 1801). *Zerkalo hristianskoe. Soderžašte misli spasitel'nija i uveštanija dušepoleznaja i nužnejšaja svakomu Hristijaninu želajuštemu poznati hristianskoe svoje žitije i evangelskuju istinu. Prevedeno s grečeskago na slavenskij jazik v polzu slavenoserbskago naroda Dimitrijem Nikolajevičem Darvar, a izdano G. bratijami ego Joanom i Markom Nikolajevičami Darvar. Buda 1801.*

D. Loukidou-Mavridou — I. Papadrianos, Dimitrios Darvaris: Sa contribution à l'évolution littéraire bulgare, *Α' Ἑλληνοβουλγαρικὸ Συμπόσιον, Θεσσαλονίκη 1980*, σ. 214.

14. (Buda 1807). *Dva sovetitelna slova Plutarha Heroneja o vospitaniji detej i Isokrata retora o blagonraviji junosti. Prevedena s grečeskago na slaveno-serbski jezik v polzu slaveno-serbskago junošestva, Georgijem Zaharievič[em], a izdana gospodarom bratom ego Sterijom Puljevič[em], kupcem i žitelem zemunskim. V Budime grade, Pismeni[ma] kraljevskago Universiteta vengerskago 1807.*

Papadrianos 86. Füves, 6.π., σ. 166.

15. (Buda 1817). *Čudesá presvetija Bogorodnici... Prev. Joan Krčovski*. Τυπογραφεῖο Πανεπιστημίου (1817).

Ἄο παρακάτω τίτλος βρίσκεται στὸ χειρόγραφο:

Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungariae Budae 1777-1848 impressorum (σ. 3). Τὸ ἔργο αὐτὸ μάλλον εἶναι τοῦ Ἀγαπίου Μοναχοῦ, Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία, τὸ ὁποῖο μεταφράστηκε στὴ βουλγαρική γλώσσα.

16. (Buda 1834). *Sud samoglasni ili zabavno delo Lukiana Samosatea. Prevedeno s jelinskoga na slaveno-srbski jezik Filoserb Kriton/Judicium vocalium litterarum/. U Budimu, u kralj. Vseučil. ungarskog, pečatni 1834.*

8^ο, σ. 37. Papadrianos, 90-91. Fűves, ὁ.π., σ. 166. Κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο κρύβεται τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Ζαχαριάδη.

17. (Buda 1837). *Hristoitija ili blagonravie prisovokupena s istoriite, na koito se pomjanuvat v neja za polza i upotreblenie na bolgarskoto junošestvo i sekimu, kojto ljubi da sa polzova, ot elinskijat na slavenobolgarskijat nas jazik. Buda 1837.*

Loukidou — Papadrianos, σ. 225. Τὸ ἔργο τοῦ Βυζαντίου μὲ τὸν τίτλο: *Χρηστοθήθεια* μεταφράστηκε στὴ βουλγαρική γλώσσα ἀπὸ τὸν Rajno Popovič (1773-1858).

18. (Buda 1837). *Kratkoe tolkovanje na božestveniat hram i na kolkoto sa v nego svjasčeni sosudi i odeždi, i na obiknovennite Posledovanija, na Božestennata Liturgia, i na svjatite cerkovni Tainstva. Sokranno iz različni Cerkovni Spisateli, i sočinenko na Grečeskago Jazika ot G. Dimitria N. Darvarja. Nine že ot Grečeskago na Slaveno-Bolgarskago Jazika prevedeno, i nasvjet svoim ego izdiveniem izdano ot Rajna Popoviča zaravnjanina Karlovskija Školi Ellino-Grečeskago Učitelja. Izdanie pervoe. Kirchen. Unterricht. V Budimje gradje, Pismeni Kraljevskago Vseučilisča Vengerskago 1837.*

Loukidou — Papadrianos, σσ. 225-226.

Ἄο Πετάρ Βερὸν (Βερόβιτς) τὸ 1824 ἐξέδωσε στὴν πόλη Μπρασοῦβ ἓνα σχολικὸ βιβλίο γραμματικῆς στὴ βουλγαρική γλώσσα μὲ τὸν τίτλο: *Bukvar s različni roučeniija*. Γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ βιβλίου χρησιμοποιήθηκε τὸ ἔργο τοῦ Δημητρίου Δάρβαρη μὲ τὸν τίτλο «Ἐκλογάριον Γραικικόν».

Loukidou — Papadrianos, σσ. 219-221.

III. ΕΡΓΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ ΟΥΓΓΑΡΙΑΣ ΠΟΥ ΕΚΔΟΘΗΚΑΝ
ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

α) Ἐντυπα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα

19. (Halle 1752). *Δαβὶδ Σαμονήλ Μαδάι τοῦ ὑψηλοτάτου τῆς Ρουθενίας ἀρχοντος βουλευτοῦ ἀδλικοῦ καὶ ἀρχιάτρου καὶ τοῦ Ὁρφανοτροφείου ἱατροῦ, Σύντομος Διήγησις περὶ φαρμάκων τινῶν εὐδοκίμων τῶν ἐν Ἀλλῆ τῆς Σαξωνίας ἐν τῷ Ὁρφανοτροφείῳ διαπωλουμένων, οἷς κατὰ πολλὴν πείραν οὐ μόνον νόσοι ἀσθενεῖς, ἀλλὰ καὶ ἰσχυραὶ σὺν Θεῷ εὐτυχῶς θεραπεύονται. Ἐκ τῆς γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετέφρασεν Ἀῦγουστος Θεόφιλος Μάιηρ τῆς φιλοσοφίας διδάσκαλος. Ἐν Ἀλλῆ, ἐν τῷ Ὁρφανοτροφείῳ, Ἐν ἔτει 1752.*

16^ο, σσ. 28+116+26. Δελιαλῆς, τόμ. 1, σ. 142.

20. (Halle 1851). *Σύντομος ἐρμηνεῖα περὶ τῆς Ἐνεργείας καὶ Ὁφελείας τινῶν δεδοκιμασμένων ἱατρικῶν τοῦ Ὁρφανοτροφείου τῆς Ἀλλῆς. Παρὰ τοῦ Ἀρχιατροῦ καὶ Συμβούλου κυρίου Σαμονήλ Μαδάι. Ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν Νεοελληνικὴν μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Α. Θ. Ἐν Ἀλλῆ, 1851.*

Σελ. 180. Ἐκφράζω ἐκ τῶν ὑστέρων εὐχαριστίες στὸν Ἀνδρέα Mohay, διότι μοῦ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὸ βιβλίό αὐτό.

Ἀπὸ τὴν πένα τοῦ ἱερέα Γρηγορίου Γώγου ἐκδόθηκαν 8 ἔργα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, τὰ ὅποια ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὴν παραμονή του στὴν Πέστη (1882-1898). Δελιαλῆς 2, 76-77.

β) Ἐντυπα σὲ ξένη γλώσσα

21. (Göttingen 1794). *Actenmässige Darstellung des aus Religionseifer von dem römischkatholischen Bischoff von Erlau Grafen Carl von Esterházy de Galantha bewirkten Umsturzes des zu Erlau vormals blühenden Adam Nikolaischen Handlungshauses griechischer Religion samt einer rechtlichen Beleuchtung der verschiedenen Erkenntnisse welche auf die wider gedachten Bischoff angestellte Entschädigungsklage ergangen sind. Mit beygefügtten Actenstücken welche mit allerhöchst K. Kön. Genehmigung abgedruckt worden. Auf Verlangen der Mitinteressierten und Gläubiger der Compagnie oder des Adam Nikolaischen Handlungshauses. Göttingen bey Johan Christian Dieterich 1794.*

Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου καὶ σύντομη περίληψή του βρίσκεται στὸ ἄρθρο τοῦ József Bihari, *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből*, Eger 1956, 431-445. (Κεφάλαια ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν Σέρβων καὶ Ἑλλήνων τῆς Ἀγρίας).

IV. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Σ' ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΕΡΓΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ
ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΡΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ HORVÁTH

8. (Pest 1795). Τὸ ποίημα τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ, τὸ ὁποῖο γράφτηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρου Λιπὸτ βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουδαπέστης, ἀριθ. καταγραφῆς 625-841. Τὸ ποίημα αὐτὸ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ö. Fűves, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 23 (1981) 327-334.

21. (Buda 1803). Τὸ ἑλληνο-σλαβικὸ λεξικὸ τοῦ Γεωργίου Ζαχαριάδη εἶχε δύο τίτλους. Ὁ σλαβικὸς τίτλος ποὺ ἔλειπε εἶναι ὁ ἀκόλουθος: *Rečnik grečesko-slavenski v polzu slavenoserbškago junošestva Georgijem Papa Zaharija, grečeskim učitelem zemunskim. Izdivenijem že čestnago bratstva gospodarov Grekov, zemunskih žitelj, 1803 maja 11-go.*

Papadrianos, σ. 85.

25. (Pest 1806). Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κομενίου βρίσκεται στὴν Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τῆς ἀνδρικής μονῆς τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου στὸ Pannonhalma. Σχετικὰ βλ. Ö. Fűves, *Comenius és a magyarországi görögök* (Ὁ Κομενίος καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐγγαρίας), *Magyar Pedagógia* 1974, 298-299.

27. (Buda 1808). Ὁ σλαβικὸς τίτλος τῆς διγλωσσης μετάφρασης αὐτῆς εἶναι ὁ ἑξῆς: *Zerkalo supružestva, to jest: Plutarha Heroneja Slovo o dolznosit supružestva, s elinskago na prosti greceski dialekt preneseno; na slaveno-serbskij ze prevedeno Georgijem Zaharijevič[em] izdano izdivenijem poštenorodnago gospodara Marka Joanoviča, kupca i žitelja zemunškago. V Budime grade, pismeni [ma] kraljevškago Vseučilista vengerskago, 1808.*

Papadrianos, σσ. 87-88.

Budapest

ÖDÖN FÜVES

«ΑΘΕΩΝΩ»

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΛΟΓΟΠΑΙΓΝΙΟΥ
ΣΤΟΥΣ ΚΑΝΤΑΡΑΙΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Στὸ παρατιθέμενο, σύμφωνα μὲ τὶς ἐκδόσεις¹, ἀπόσπασμα τοῦ διηγήματος *Οἱ Κανταραῖοι*, λανθάνει ἓνα λογοπαίγνιο: «Ὁ ἄνθρωπος ἔφευγε τὴν τουρκικὴν ἐξουσίαν, ἐπειδὴ εἶχε καταγγελθῆ ὡς ἀδελφοκτόνος. Κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἴσχυεν ἐκεῖ, ὡς καὶ ἄλλοῦ, τὸ “ἐν τῇ μαχαίρᾳ μου ζήσομαι”. Δὲν ἦσαν τότε δικαστήρια διὰ νὰ κρεμᾶ τις τὴν κάπαν του, οὔτε δικολάβου διὰ νὰ κάμνουν εἰκονικὰ ἔγγραφα καὶ στρεψοδικίας, οὔτε διαιτηταὶ διὰ νὰ “συβαστῆς”, οὔτε ψευδομάρτυρες διὰ ν' “ἀθωωθῆς”. Τότε σ' ἐξεθέωναν οἱ προεστοὶ κ' οἱ “γυφτοχαρατζῆδες”, τώρα σὲ “ἀθωώνουν” οἱ βουλευταὶ κ' οἱ δῆμαρχοι».

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ εἰσαγωγικὰ γιὰ τέσσερις λέξεις (ἢ φράση «ἐν τῇ μαχαίρᾳ μου ζήσομαι») ἀναγκαστικὰ ἔπρεπε νὰ μπεῖ σὲ εἰσαγωγικὰ προφανῶς γιὰ νὰ δηλώσει τὸν λαϊκὸ ἢ ἰδιωματικὸν τους χαρακτήρα. Ἄν ὅμως τὸ «συβαστῆς» (= συμβιβαστῆς) καὶ τὸ «γυφτοχαρατζῆδες» (= εἰσπράκτορες φόρων) δικαιολογοῦν τὴν χρῆσιν εἰσαγωγικῶν, τὸ κοινολεκτούμενο *ἀθώωνω* γιὰ ποῖο λόγο ἔλαβε αὐτὴ τὴν διάκρισιν;

Στὴν πρώτη δημοσίευσή² σώζεται ἡ γραφὴ «ἀθεώνουν», μᾶλλον τυχαῖα. Οἱ ἐκδότες, ἐπηρεασμένοι ἀσφαλῶς καὶ ἀπὸ τὸ προηγούμενον «ἀθωωθῆς», παραδιόρθωσαν σὲ “ἀθωώνουν”, εἶναι ὅμως φανερὸ πὼς ἔπρεπε νὰ κάμνουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, νὰ ἀποκαταστήσουν δηλ. τὸ “ἀθεωθῆς” στὴ θέση τοῦ «ἀθωωθῆς». Ἔτσι τὸ λογοπαίγνιο «ἀθεωθῆς» — ἐξεθέωναν — «ἀθεώνουν» δὲ θὰ εἶχε ἀφανιστεῖ.

Ὅτι τὸ «ἀθεώνω» λεγόταν ἰδιωματικὰ ἀντὶ τοῦ *ἀθωώνω* μαρτυρεῖ τὸ Ἱστορικὸ Λεξικόν, ποῦ ἀναγράφει στὸ οἰκειὸν λῆμμα τὸν αἰτωλικὸν τύπον *ἀθιώνου*. Σημειώνω ἐπίσης ὅτι τὸ *ε* τοῦ Παπαδιαμάντη εὐκόλως μποροῦσε νὰ ἐκκληφθεῖ ἀπὸ τὸν τυπογράφον ὡς *ω*. Ἡ γλωσσικὴ τὴν τῶρα τροπὴ τοῦ *ἀθωώνω* σὲ *ἀθεώνω* ὑποθέτω ὅτι ὀφείλεται σὲ παρετυμολογίαν πρὸς τὸ Θεὸς καὶ ὄχι σὲ φωνητικὸν λόγον (πρβ. *ἀνθώνω* — *ἀνθός*). Πιστεύω μάλιστα πὼς καὶ ὁ Παπαδιαμάντης στὴν ἴδια ἐρμηνείαν βασιζέται κυρίως τὸ λογοπαίγνιο καὶ ὄχι στὴ συνήχησιν.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. Φέξη, *Τὰ μετὰ θάνατον. Ἡ Χολεριασμένη*, σελ. 42, Ἐλευθερουδάκη, Ἡ Χολεριασμένη καὶ ἄλλα διηγήματα, σελ. 63, Βαλέτα Ε' 166.

2. Περ. Ὁ Καλλιτέχνης 3 (1912) 11.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

H. Heinen (ἐκδ.), *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der Sovietischen Forschung*, Darmstadt, Wiss. Buchgesellschaft 1980 [Erträge der Forschung, Bd. 146]. 8ο, σσ. VIII+407.

«*Rossica non leguntur*» ἔλεγε — ὄχι χωρὶς κάποια πικρία — ὁ μεγάλος ἱστορικός M. Rostovtzeff (1870-1952) καὶ ἀπέδιδε τὴν μικρὴ ἀπήχηση τῆς ρωσικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας στὴν περιορισμένη διάδοση τῆς ρωσικῆς γλώσσας στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Ἡ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον δὲν διαβάζεται καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο λόγο: τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ προκαλεῖ ἡ ἰδεολογικὴ τῆς φόρτιση — ἐπιφυλάξεις ποὺ ὀδηγοῦν συχνὰ σὲ προκατάληψη.

Ὡστόσο οἱ ἐπιφυλάξεις αὐτές — γιὰ τὴν προκατάληψη δὲν γίνεται φυσικὰ ἐδῶ λόγος — μὲ κανένα τρόπο δὲν θὰ μπορούσαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀδιαφορία γιὰ τὴν Σοβιετικὴ ἱστορικὴ ἐρευνα τοῦ ἀρχαίου κόσμου: πρῶτα πρῶτα διότι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴ γνώση τῶν πορισμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἔγιναν καὶ γίνονται στὴν περιοχὴ τους· καὶ ἔπειτα διότι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέση ποὺ παίρνει κανεὶς ἀπέναντι στὶς ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς Σοβιετικῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, θὰ ἀξίζε τὸν κόπο νὰ γνωρίζη ἂν καὶ ποιὲς διαφορὲς ἀπόψεων ὑπῆρξαν καὶ ποιά θέματα — ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δουλεία — τὴν ἀπασχόλησαν. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐξ ἄλλου καὶ τὸ γενικὸ πρόβλημα, ἂν καὶ ποιὲς ἐπιδράσεις εἶχαν στὴν ἱστορικὴ ἐρευνα οἱ ἐκάστοτε πολιτικὲς μεταβολὲς στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση.

Προσπάθειες γιὰ νὰ καταστῇ γνωστὴ ἡ Σοβιετικὴ ἱστορικὴ ἐρευνα τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὴ Δύση εἶχαν γίνε βέβαια καὶ πρὶν: Πρῶτα-πρῶτα μὲ μεταφράσεις βιβλίων ἢ ἄρθρων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἀσχολοῦνται μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία καὶ ἰδιαίτερα τὴ δουλεία· ἔπειτα μὲ σχετικὲς ἐκθέσεις (δυτικῶν) ἱστορικῶν σὲ διάφορα περιοδικά· τέλος μὲ εἰδικὲς αὐτοτελεῖς μελέτες, ὅπως τὸ βιβλίον τοῦ M. Raskolnikoff, *La recherche soviétique et l'histoire économique et sociale du monde hellénistique et romain* (Στρασβοῦργο 1975). Τὶς προσπάθειες αὐτὲς γνωρίζει φυσικὰ ὁ ἐκδότης τοῦ ἀναφερομένου βιβλίου· ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος ἔχει παρουσιάσει μελέτες νεωτέρων Σοβιετικῶν ἱστορικῶν στὸ περιοδικὸ *Historia*¹. Ὡ-

1. Στούς τόμους 19(1970), 21(1971), 23(1974), 24(1975), 25(1976), 27(1978).

στόσο πρόκειται για τὸ πρῶτο αὐτοτελές ἀντιπροσωπευτικὸ δημοσίευμα ποὺ προσπαθεῖ νὰ δώσῃ μίαν γενικὴ εἰκόνα τῆς Σοβιετικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ὅλου τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ χρησιμότητά του εἶναι ἀναμφισβήτητη.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν πρόλογο (σσ. VII-VIII) καὶ τὴν εἰσαγωγὴν (σσ. 1-18) τοῦ ἐκδότη καὶ ὀκτῶ ἄρθρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα: τὰ δύο πρῶτα ἀναφέρονται στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς (σσ. 19-45, 46-68), τὸ τρίτον (σσ. 69-123), τὸ τέταρτον (σσ. 124-164) καὶ τὸ ὄγδοον (σσ. 340-402) στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἱστορίας (τῆς Ἀρχαϊκῆς καὶ Κλασσικῆς ἐποχῆς, τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου), τὸ πέμπτον καὶ τὸ ἕκτον (σσ. 165-198, 199-255) στὴν ἔρευνα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, τὸ ἕβδομον (σσ. 256-340) στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ἄρθρον αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἐκδότη· ὅλα τὰ ἄλλα γράφτηκαν ἀπὸ Σοβιετικούς ἱστορικούς καὶ μεταφράσθησαν ἀπὸ τὰ ρωσικά — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τρίτον — ἀπὸ τὸν ἐκδότη.

Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι νὰ δώσῃ κάποια ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα ποὺ διατυπώθηκαν παραπάνω μὲ βάση τὶς πληροφορίες τῶν Σοβιετικῶν συγγραφέων· ὅπως εἶναι εὐνόητο, οὔτε τὴν πληρότητα οὔτε τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν μπορεῖ νὰ ἐλέγξῃ. (Σὲ σχετικὰ λίγες μόνον περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν στοιχεῖα ἀπὸ μεταφράσεις ἔργων τῆς Σοβιετικῆς βιβλιογραφίας ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὰ ἄρθρα τοῦ βιβλίου. Ἐξ ἄλλου ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἐκδότη καὶ τὰ τρία ἄρθρα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιβαλλόμενη ἀπὸ τὸν σκοπὸ καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου διεξοδικὴ παρουσίαση καὶ τῶν ἄλλων θὰ ὑπερέβαινε κατὰ πολὺ τὸν περιορισμένον χώρον ἑνὸς ἄρθρου).

Στὴν Εἰσαγωγὴν ὁ ἐκδότης ἐξηγεῖ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ βιβλίου καὶ ἐκθέτει τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖον προτίμησε ἡ παρουσίαση τῆς Σοβιετικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας νὰ γίνῃ ἀπὸ Σοβιετικούς συγγραφεῖς: παρόμοια προσπάθεια ἀπὸ ἱστορικούς τῆς Δύσεως θὰ εἶχε πιθανώτατα τὸν χαρακτηριστὴν κριτικῆς τῆς Σοβιετικῆς ἱστοριογραφίας πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐμπόδιζε τὴν κατανόησίν της (σ. 2). Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα, δηλ. τὴν κατανόησιν τῆς Σοβιετικῆς ἱστοριογραφίας, ἐξετάζει τὶς τρεῖς βασικὰ ἐπικρίσεις ποὺ διατυπώνονται

Ἡ καθηγήτρια Η. Heinen διδάσκει Ἀρχαία Ἱστορία στὸ πανεπιστήμιον τῆς πόλεως Trier — γενέτειρας, ὡς γνωστόν, τοῦ Κ. Μάρξ — καὶ εἶναι (ἀπὸ τὸ 1971) ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ.

έναντίον της από ιστορικούς της Δύσεως: α) "Ότι ή Σοβιετική ιστορική έρευνα είναι θεραπεινίδα της ιδεολογίας του κράτους, β) ότι δέν έχει έπαρκή γνώση της δυτικής βιβλιογραφίας και γ) ότι περιορίζεται σέ λίγα θέματα, κυρίως τή δουλεία. Χωρίς νά άμφισβητῆ βασικά τήν όρθότητά τους — δέν παραλείπει μάλιστα νά τονίση ότι «ό Μαρξισμός - Λενινισμός άποτελεῖ κλειστό σύστημα μιᾶς ιδεολογίας πού άποβλέπει στήν κυριαρχία και δέν ζητεῖ οὔτε καθιστᾶ δυνατό τόν συμβιβασμό» — διατυπώνει τήν άποψη ότι και οί ιδεολογίες, όπως και κάθε τι άλλο, υπόκεινται σέ εξέλιξη και ότι πρέπει νά άποφεύγουνται οί γενικεύσεις, δηλ. νά αντιμετωπίζεται κάθε Σοβιετικός ιστορικός ως ιδεολογικός αντίπαλος· επίσης έκφράζει τήν («άβέβαιη») έλπίδα για ένα ελικρινῆ διάλογο όπου θά παραμερίζεται, ό,τι χωρίζει και θά συζητεῖται ό,τι ένώνει (σ. 16). 'Απώτερος στόχος του βιβλίου φαίνεται λοιπόν νά είναι ή δημιουργία τών προϋποθέσεων ένός τέτοιου διαλόγου.

'Αντί τών γνωστών αυτών διαπιστώσεων και εύχών καλύτερο νομίζω θά ήταν νά δίνονταν στόν άναγνώστη τά στοιχεῖα εκείνα πού θά του επέτρεπαν νά γνωρίση και νά καταλάβη τήν πορεία της Σοβιετικής ιστορικής έρευνας του αρχαίου κόσμου από τήν ίδρυση του Σοβιετικού κράτους ως σήμερα. Αυτό γίνεται βέβαια, έν μέρος όμως, και μάλιστα όχι στήν Εισαγωγή, αλλά στο έβδομο άρθρο πού φέρει τόν τίτλο «τό τέλος του αρχαίου κόσμου στο πλαίσιο της γενικής εξέλιξεως της 'Αρχαίας Ιστορίας στη Σοβιετική Ένωση»· γι' αυτό και ό έκδότης συνιστᾶ στόν άναγνώστη (σ. 6) νά αρχίση τήν άναγνώση του βιβλίου από τό έβδομο άρθρο. Τό άρθρο αυτό έγραψε, όπως μάς πληροφορεῖ, ό ίδιος, για δύο λόγους: πρώτα πρώτα διότι ό Σοβιετικός ιστορικός πού είχε αναλάβει τή μελέτη για τή Σοβιετική ιστοριογραφία της ύστερης αρχαιότητας δέν έστειλε τό κείμενο πού είχε ύποσχεθῆ· και έπειτα διότι μέ τό κενό πού προέκυψε δόθηκε στόν έκδότη ή δυνατότητα «νά άναφερθῆ διεξοδικότερα άπ' όσο οί Σοβιετικοί συγγραφείς τών άλλων άρθρων στις θεωρητικές βάσεις και στις μεταβολές τών πολιτικών συνθηκών, στο πλαίσιο τών όποιων γινόταν και γίνεται ή Σοβιετική ιστορική έρευνα του αρχαίου κόσμου» (σ. 5 κ.έ.). Νομίζω ότι οὔτε ή ιστορία της ύστερης αρχαιότητας μπορεί νά συνδεθῆ μέ τις πολιτικές μεταβολές της Σοβιετικής Ένώσεως οὔτε έπρεπε νά λείψη τό ειδικό άρθρο ένός Σοβιετικού ιστορικού για νά γίνη μιᾶ γενική και έκ τών προτέρων άναγκαία κατατόπιση του άναγνώστη. ('Ανάλυση τών πολιτικών μεταβολών της Σοβιετικής Ένώσεως και τών επιδράσεών τους στήν ιστορική έρευνα δύσκολα, νομίζω, θά μπορούσε νά γίνη από Σοβιετικό συγγραφέα). "Αλλωστε τά στοιχεῖα πού δίνει ό έκδότης στο άρθρο αυτό — άναγκαστικά όχι πλήρη — προέρχονται, όπως γράφει ό ίδιος (σ. 259) ως επί τό πλεῖστον από τό βιβλίο του Raskolnikoff. 'Αλλά και τών στοιχείων αυτών ή χρήση δέν είναι εύκολη: λείπουν (στο τέλος του βιβλίου)

οί σχετικοί πίνακες, π.χ. εύρετήρια κυρίων ονομάτων και ειδικῶν ὄρων.

Μία ἄλλη παρατήρηση ἀφορᾷ τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ὠφέλεια ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη ἡ δυτικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπὸ τὴ γνώση τῆς Σοβιετικῆς (σ. 17). "Ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ἐπισημαίνει ὁ ἐκδότης (σσ. 3, 17) ἡ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία χρησιμοποιώντας ὡς ἀφετηρία τὸ σχῆμα τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας βλέπει τὶς χῶρες τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς ὡς ἐνιαῖο σύνολο, δηλ. ἀπὸ «κοσμοϊστορικῆ» ἄποψη. Ἀντίθετα στὴ σύγχρονη δυτικὴ ἱστοριογραφία, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὑπερβολικὴ τάση γιὰ εἰδίκευση καὶ ὑπερπαραγωγή σὲ εἰδικὰ θέματα, λείπει κάθε κοσμοϊστορικὴ θεώρηση. Ὁ ἐκδότης ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα «ὅτι ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση μὲ μία μεγάλη ἱστορικὴ σύλληψη καὶ τὴν ἰδεολογία ποὺ τὴ στηρίζει εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτηθοῦν κριτήρια καὶ ἔννοιες ποὺ θὰ μπορέσουν νὰ συμβάλουν στὴν δημιουργία μιᾶς νέας εἰκόνας καὶ μιᾶς νέας σύνθεσης τῆς ἀρχαίας ἱστορίας» (σ. 18). Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ σχολιάσω τὴν κάπως ἀσαφῆ αὐτὴ πρόταση. Εἶναι πάντως γνωστὸ καὶ ἀναφέρεται μάλιστα ἀπὸ τὸν ἐκδότη ὅτι πρότυπα «κοσμοϊστορικῆς» θεώρησης τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔχει ἡ δυτικὴ ἱστοριογραφία: εἶναι ὁ Ed. Meyer καὶ ὁ M. Rostovtzeff. Τὸ πρόβλημα ποὺ ὑπάρχει καὶ δὲν θίγει ὁ ἐκδότης εἶναι, πῶς τὰ «πρακτικῆς» φύσεως ἐμπόδια ποὺ ἐπιβάλλουν τὸν περιορισμὸ στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, δηλ. ἡ γνώση τῶν γλωσσῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, μποροῦν νὰ ὑπερπηδηθοῦν μὲ τὴ χρησιμοποίησι τοῦ γενικοῦ σχήματος τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας. Παρόμοιο ἔργο μὲ τὴν *Geschichte des Altertums* τοῦ Ed. Meyer δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, ἡ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία.

Τὸ πρῶτο (σσ. 69-123) ἀπὸ τὰ τρία ἄρθρα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν Σοβιετικὴ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία ὡς τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ» καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν E. D. Frolov¹, καθηγητὴ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Λένινγκραντ. Τὸ ἄρθρο ἀναφέρεται κυρίως στὴν Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασσικὴ ἐποχὴ, περιλαμβάνει ὅμως καὶ μελέτες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ προβλήματα τῶν προηγουμένων ἐποχῶν ὅπως καὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ ἀπλῆ (κατὰ λέξιν σχεδόν) ἐπανάληψη τῆς μελέτης τοῦ ἴδιου συγγραφέα «Ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσι, 1950-1970», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Vestnik Drevnej Istorii* τὸ 1977 (σσ. 35-56).

1. Τὰ ὀνόματα τῶν Σοβιετικῶν συγγραφέων γράφονται ἐδῶ ὅπως ἀποδίδονται στίς μεταφράσεις (γερμανικῆς κυρίως) βιβλίων ἢ ἄρθρων τους.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Frolov, ἡ πορεία τῆς ἔρευνας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας στὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση ἀπὸ τὸ 1917 ὡς τὸ 1979 (τὸ ἔτος συγγραφῆς τοῦ ἄρθρου) παρουσιάζει τὶς ἐξῆς τρεῖς κύριες φάσεις: Ἡ πρώτη (1917-1929) μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς μεταβατικὴ¹. Ἡ δεύτερη (1930-1955) διακρίνεται γιὰ τὴν πλήρη ἐδραίωση τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς τελευταίας εἶναι ἡ συστηματικώτερη ἐνασχόληση μὲ τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα (μὲ βάση, ἐννοεῖται, τὶς ἀρχές τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ), καὶ ἡ ἐπιλογή θεμάτων ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἱστορία.

Κατὰ τὴν μεταβατικὴ ἐποχὴ, ἡ νέα, στὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ βασιζόμενη, ἱστοριογραφία συνυπάρχει μὲ τὴν παλαιότερη «προεπαναστατικὴ», σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας εἶναι οἱ Buzeskul καὶ Žebelev (Frolov, ὁ.π., σ. 70 κ.έ.). Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς ἱστορικοὺς ὁ συγγ. γράφει ὅτι ἀντέδρασαν μὲ τὸν δικό τους τρόπο στὶς νέες συνθήκες ποὺ ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται στὴ χώρα, δημοσιεύοντας ἐκλαϊκευτικὰ ἔργα, γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία (1920) καὶ τὸν Περικλῆ (1928) ὁ πρῶτος, γιὰ τὸν Δημοσθένη (1922) καὶ τὸν Σωκράτη (1923) ὁ δεύτερος· ὁ Žebelev δημοσίευσε ἐπίσης (τὸ 1922) μιὰ διτομὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. (Ἐξ ἄλλου τὸ 1922 δημοσιεύθηκε καὶ μιὰ μονογραφία τοῦ Zebelev γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Frolov)². Ὁ συγγ. δὲν δίνει καμμιά πληροφορία γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων αὐτῶν οὔτε προσδιορίζει μὲ ἄλλα στοιχεῖα τὸν τρόπο τῆς ἀντίδρασης τῶν δύο ἱστορικῶν· οἱ τίτλοι τῶν ἔργων τοὺς καὶ ἄλλα δεδομένα δείχνουν ὥστόσο ὅτι καὶ οἱ δύο ἦταν φιλελεύθεροι καὶ — τὸ σπουδαιότερο — μποροῦσαν νὰ γράφουν μὲ φιλελεύθερο πνεῦμα³. Στὴν μαρξιστικὴ ἔρευνα παρα-

1. Πρβ. Ilse Heller, Die sowjetische Geschichtswissenschaft Anfang der zwanziger Jahre, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 32 (1984) 27. Τὸ βιβλίον τῶν L. - D. Behrendt - W. Berthold, *Zur Geschichte der sowjetischen Geschichtswissenschaft*, Potsdam 1978, δὲν μοῦ ἦταν προσιτό.

2. Βλ. Β. Γκαφούρωφ - Δ. Τσιμπουκίδη, Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν καὶ ἡ Ἀνατολή, Μόσχα 1980 (ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσικά, Ἀθήνα 1982, σ. 13).

3. Γιὰ τὸ ἔργο τῶν δύο ἱστορικῶν βλ. τὴν Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ (ἐπιμέλεια: Ν. Α. Maschkin - Α. Β. Mischulin), ἑλλ. μετάφρ. σ. 63 κ.έ., 68. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Buzeskul ὑποστήριξε τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἀκολουθώντας τὸν Ἀγγλο φιλελεύθερο Grote καὶ ἀντικρούοντας τὴν κριτικὴ (κατὰ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας) συγχρόνων τοῦ ἱστορικοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει τὴν δέουσα προσοχὴ στὸν «δουλοχρητικὸ χαρακτήρα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας» (σ. 64). Ἐντύπωση προξενεῖ ἐξ ἄλλου ὅτι τὸ 1922 δημοσιεύθηκε ἡ πέμπτη ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ D. M. Petruszewski (1863-1942), *Σκίτσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ Μεσαίωνα*, (1η ἔκδ. 1907, 4η ἔκδ. 1917), ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας τὸν Rostovtzeff, ἀπέδιδε τὴν πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὸν «ἄκαμπτο, κατα-

τηρούνται δύο τάσεις: Στη μία γινόταν, όπως παρατηρεί ο συγγρ., ένας άστοχος άναχρονιστικός παραλληλισμός τών οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών τής αρχαιότητας με τή φεουδαρχία του Μεσαίωνα ή τόν καπιταλισμό τής σύγχρονης εποχής. Έκπρόσωποι και έργα τής τάσεως αυτής δέν αναφέρονται από τόν συγγρ.¹. Ός αντιπροσωπευτικό έργο τής δεύτερης παρουσιάζει μόνο τήν τρίτομη *Σύνοψη τής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας τής αρχαίας Ελλάδος* του Α. Ι. Tjumenev (Πετρούπολη 1920-1922). Κύριο άντικείμενό του ήταν ή δουλεία. Σύμφωνα με τήν κρίση του ίδιου του Tjumenev, πού παραθέτει (σ. 72) ο συγγρ., βασικό λάθος του έργου αυτού ήταν ότι έρευνούσε τή δουλεία κυρίως ως είδικο κοινωνικό φαινόμενο τής αρχαίας Ελλάδος και όχι ως ένα όρισμένο στάδιο τής γενικής ιστορικής εξέλιξεως. Η κάπως άσαφής αυτή κρίση διατυπώθηκε τó 1957 (σε άρθρο του Tjumenev για τήν έρευνα τής αρχαίας ελληνικής ιστορίας στη Σοβιετική Ένωση), άντικατοπτρίζει όμως τήν κατεύθυνση πού είχε επιβληθή στη Σοβιετική ιστοριογραφία από τó 1930.

Τó άποφασιστικό βήμα πρòς τήν κατεύθυνση αυτή έκαμε ή σοβιετική ιστορική έρευνα ύστερα από τήν δημοσίευση (τό 1929) τής γνωστής διαλέξεως του Λένιν «περι κράτους». (Η διάλεξη αυτή είχε γίνει στο Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο Sverdlov τó 1919, πρωτοδημοσιεύθηκε όμως στην έφημερίδα *Πράβδα* τήν 18.1.1929)². Η διάλεξη του Λένιν έδινε (κατά τόν Frolov) «ένα σαφές σχήμα τής εξέλιξεως τής ανθρώπινης κοινωνίας» (πρωτόγονη κοινωνία χωρίς διακρίσεις, δουλοκτητική κοινωνία, φεουδαρχική, καπιταλιστική, σοσιαλιστική)³. Σύμφωνα με τó σχήμα αυτό δημοσίευσε ó ίδιος ó Tjumenev τó 1935 ένα νέο έργο με τίτλο: *Η ιστορία τών αρχαίων*

πιστικό δεσποτισμό» πού κατέπνιγε κάθε ιδιωτική πρωτοβουλία. Η επίθεση εναντίον του από τούς εκπροσώπους του ιστορικού ύλισμού έγινε τó 1928 με άφορμή τó βιβλίο του Σκίτσα από τήν *οικονομική ιστορία τής Μεσαιωνικής Ευρώπης* (βλ. Heinen, ό.π., σ. 263/4). Αντίθετα οι Buzeskul και Zebelev φαίνεται ότι προσαρμόστηκαν άργότερα στις νέες συνθήκες: Και οι δύο έγιναν άκαδημαϊκοί και έπαιξαν — ιδιαίτερα ó δεύτερος — σημαντικό ρόλο στην άνάπτυξη τής έρευνας τής αρχαίας ελληνικής ιστορίας στη Σοβιετική Ένωση («Ιστορία τής Αρχαίας Ελλάδας», σ. 62 κ.έ.).

1. Frolov, ό.π., σ. 71. Ο σπουδαιότερος από τούς εκπροσώπους τής τάσεως αυτής ήταν ó V. S. Sergeev (1883-1941), με τή *Ρωμαϊκή Ιστορία* του (2η έκδοση, Μόσχα 1925). Άργότερα ó Sergeev φαίνεται ότι προσαρμόστηκε στο («ιστοριστικό») πνεύμα του ιστορικού ύλισμού. Βλ. Heinen, ό.π., σ. 266.

2. Frolov, ό.π., σ. 72. Πρβ. Heinen, σ. 270.

3. Τήν σημασία τής διάλεξης αυτής για τήν εξέλιξη τής έρευνας τής Αρχαίας Ιστορίας στη Σοβιετική Ένωση τονίζει και ή E. Staerman στην άρχή του άρθρου της *Die Bedeutung der Werke W. I. Lenins für die Erforschung der Antike* (*Klio* 53, 1971, 5-47). Εντύπωση προξενεί ώστόσο ότι κατόπιν άσχολείται με άλλα έργα του Λένιν και όχι με τή διάλεξη.

δουλοκτητικῶν κοινωνιῶν ποὺ ἀσχολοῦνταν ὄχι μόνο μὲ τὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὰ Ἑλληνιστικὰ κράτη καὶ τὴ Ρώμη (Frolov, ὁ.π., σ. 72). Κέντρο τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν εἶναι ἡ «Κρατικὴ Ἀκαδημία γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ», ποὺ μετονομάσθηκε ἀργότερα σὲ «Ἰνστιτοῦτο Ἱστορίας τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ»¹. Τὸ 1932 δημοσιεύεται τὸ βιβλίο τοῦ S. I. Kovalev, *Οἱ ἀπόψεις τοῦ Κ. Μάρξ καὶ Φρ. Ἐνγκελς γιὰ τὴν ἀρχαιότητα*. Ἐκτὸς ἀπὸ τέτοιου εἴδους θέματα, τὴ σοβιετικὴ ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπασχολοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, οἱ Εἰλωτες τῆς Σπάρτης, οἱ Πενέσται τῆς Θεσσαλίας καὶ οἱ χρεωμένοι γεωργοὶ τῆς Ἀττικῆς². Ἰδιαιτέρη σημασία δίνεται ἀπὸ τὸ συγγρ. στὴ μελέτη τοῦ Žebelev — ὁ ὁποῖος εἶχε γίνῃ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν — γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Σκυθῶν ὑπὸ τὸν Σαύμακο στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (1933, ἀνατύπωση 1938)³.

Ἡ ἐντατικώτερη ἐνασχόληση μὲ τὴν Ἀρχαία Ἱστορία ἄρχισε ὅμως μετὰ τὸ 1934 καὶ μάλιστα ὕστερα ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ κράτους. Τὸ μάθημα διδάσκεται στὰ σχολεῖα καὶ σὲ ἀνώτατες Σχολές, ἐπανιδρύονται οἱ σχετικὲς ἔδρες στὰ Πανεπιστήμια τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Λένινγκραντ (1934), ἰδρύεται εἰδικὸ τμῆμα στὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν (1936) καὶ τὸ 1937 ἀρχίζει τὴν ἐκδόσή του τὸ περιοδικὸ *VDI (Vestnik Drevnej Istorii)*. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρευνα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας κύρια θέματά της εἶναι ἡ δουλεία (καὶ ἰδιαιτέρα ἡ σχετικὴ μὲ τοὺς δούλους ὀρολογία καὶ οἱ ἐξεγέρσεις τῶν δούλων), τὰ μέσα παραγωγῆς, τὰ κινήματα τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν ἀλλὰ καὶ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος. Ἐπίσης δημοσιεύονται μελέτες γιὰ τὸν κρητομυκηναϊκὸ πολιτισμὸ καὶ γενικὰ (συλλογικὰ) ἔργα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, αὐτοτελῆ ἢ στὸ πλαίσιο τῆς παγκόσμιας ἱστορίας⁴. Τὴ Σοβιετικὴ ἐρευνα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἱστορίας κατὰ τὴ φάση αὐτὴ ἐκπροσωποῦν κυρίως οἱ Bogaevski, Kolobova, Kovalev, Lur'e, Mischulin, Ranowitsch, Sergeev. Τὸ ἔργο τοῦ Ranowitsch, *Ἡ Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ὁ ἱστορικὸς της ρόλος* (1950) καὶ οἱ σχετικὲς μελέτες ποὺ ἔγραψε στὸ διάστημα 1945-1949 συνέ-

1. Σήμερα ὀνομάζεται «Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ». Βλ. Gaidukevič, *Das Bosporanische Reich*, 2η ἐκδ. (γερμ.), 1971, Vorwort, σ. 9.

2. Frolov, ὁ.π., σ. 73, σημ. 6 κ.έ. 74.

3. Frolov, ὁ.π., σ. 74, σημ. 8. Βλ. παρακάτω, σ. 528.

4. Ὁ Frolov ἀναφέρει τὴν Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τοῦ V.S. Sergeev (1939), τὴν Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (ὡς τὴν ἰδρυση τῆς Α' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας) τοῦ S. Jar. Lur'e (1940) καὶ τὸ συλλογικὸ ἔργο Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1937 ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Kovalev (ὁ.π., σ. 75, σημ. 9 κ.έ.).

βαλαν κατά τὸν συγγρ. στὴν ἐντατικώτερη ἐνασχόληση τῆς Σοβιετικῆς ἱστοριογραφίας μὲ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ¹.

Καὶ κατὰ τὴν τρίτη φάση στὸ κέντρο τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Σοβιετικῆς ἔρευνας βρίσκεται ἡ δουλεία. Τίς μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς δουλείας χαρακτηρίζει ὁ συγγρ. ὡς τὸ σπουδαιότερο ἐπίτευγμα τῆς Σοβιετικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τοῦ ἀρχαίου κόσμου κατὰ τὴν τελευταία δεκαπενταετία. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς μεταφράσθησαν στὰ γερμανικὰ ὕστερα ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ J. Vogt². Ὡστόσο ὁ κύκλος τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ἔχει ἀναμφισβήτητα διευρυνθῆ: Ὁ Frolov ἀναφέρει μελέτες γιὰ ἐθνολογικὰ προβλήματα τῆς τρίτης καὶ δευτέρας χιλιετίας π.Χ., τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν κρατῶν τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Γεωμετρικῆς ἐποχῆς, τὸν δεύτερο ἀποικισμό, τὴν παλαιότερη καὶ νεώτερη τυραννίδα, τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης καὶ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικῆς, τὴν πρώτη καὶ δεύτερη ἀθηναϊκὴ συμμαχία, τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τὴν κρίση τῆς πόλεως-κράτους κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἰδιαίτερη σημασία δίνει ἐπίσης ἡ Σοβιετικὴ ἔρευνα στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν: ὑπάρχουν ἀρκετὲς μελέτες γύρω ἀπὸ τίς πολιτικὲς ἀντιλήψεις ποὺ διατυπώνονται στὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος, Ἀριστοφάνης, Εὐριπίδης, Ξενοφῶν, Ἰσοκράτης, Ἀριστοτέλης³. Γνωστότεροι ἱστορικοὶ κατὰ τὴ φάση αὐτὴ εἶναι οἱ Adreev, Blavatskij, Dovatur, Frolov, Gajdukevic, Lur'e, Sofman, Zel'in.

Ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀρθροῦ σὲ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις ἀναφέρεται — καὶ μάλιστα πολὺ συνοπτικὰ — στὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων, καὶ σχετικὰ πολὺ λίγα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν μεταφρασθῆ σὲ δυτικοευρωπαϊκὲς γλώσσες, εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ ἐρωτήματα ποὺ διατυπώθηκαν στὴν ἀρχή. Ἐξ ἄλλου λείπει μία, γενικὴ ἔστω, ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία («ἀστικὴ» ἢ μαρξιστικὴ). Γι' αὐτὸ θὰ περιορισθοῦμε σὲ μερικὰ μόνο παραδείγματα ποὺ θεωροῦμε ὡστόσο ἐνδεικτικά.

Κατὰ τὴν πρώτη, μεταβατικὴ, φάση ἡ παραγωγή τῆς Σοβιετικῆς ἱστοριογραφίας εἶναι, ὅπως ἄλλωστε θὰ περίμενε κανεὶς, πολὺ φτωγὴ. Ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι ὅμως ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία παρουσιάζει κάποια ἀνοχὴ πρὸς τὴν μὴ μαρξιστικὴ ἱστοριογραφία — προφανῶς εἶτε διότι δὲν τὴ θεωρεῖ ἐπικίνδυνη εἶτε ἀκόμη διότι τὴ χρειάζεται. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι ἡ νέα Σοβιετικὴ κυβέρνησις κάλεσε (ἔμμεσα) τὸν M. Rostov-

1. Frolov, ὅ.π., σ. 89. Γιὰ τὴν κριτικὴ στὸ ἔργο τοῦ Ranowitsch ἀπὸ νεώτερου Σοβιετικοῦ ἱστορικοῦ (Zel'in, Blavatskij) βλ. παρακάτω, σ. 521.

2. Ὅπως ἡ μονογραφία τοῦ Ja. A. Leneman, *Ἡ δουλεία στὴ μυκηναϊκὴ καὶ ὀμηρικὴ Ἑλλάδα*, Μόσχα 1963, γερμ. μετάφρ. Wiesbaden 1966.

3. Frolov, ὅ.π., σ. 94 κ.έ.

tzeff—ό όποϊος, ώς γνωστόν, είχε έγκαταλείψει τή Ρωσία τό 1918—νά συνεργασθῆ μαζί της καί, ιδιαίτερα, τό ότι ή 'Ακαδημία για τήν 'Ιστορία του ύλικού πολιτισμοῦ, πού άντικατέστησε τήν προηγούμενη 'Αρχαιολογική 'Εταιρία, έξέδωσε τό 1925, χωρίς τήν έγκριση του Rostovtzeff, τό έργο του *Σκυθία καί Βόσπορος*¹. 'Αρνητικές συνέπειες για τήν 'Αρχαία 'Ιστορία είχε όπωσδήποτε ή εκπαιδευτική πολιτική τῆς Σοβιετικῆς κυβερνήσεως για τόν λόγο ότι κατάργησε (τό 1921) στα σχολεία τῆς Μ. 'Εκπαιδεύσεως τή διδασκαλία τῶν άρχαίων 'Ελληνικῶν καί Λατινικῶν².

Κατά τή δεύτερη φάση ή επίδραση τῆς κρατικῆς έξουσίας παίρνει, μπορούμε νά πούμε, όλοκληρωτικό χαρακτήρα. Για τίς συνέπειές της άρκοῦν μερικά παραδείγματα: Τό 1935 ό Tjumenev γράφει τήν *Ιστορία τῶν δουλοκτητικῶν κοινωνιῶν* προσαρμόζοντας τίς άπόψεις του για τή δουλεία στό γενικό σχῆμα περι τῆς κοινωνικῆς εξέλιξεως πού ισχύει από τό 1929. Τό 1937, σέ μελέτη του πού περιέχεται στό συλλογικό έργο *Ιστορία τῆς άρχαίας 'Ελλάδος* (έκδοση του 'Ινστιτούτου 'Ιστορίας του ύλικού πολιτισμοῦ) ό Bogaevski ύποστήριζε ότι οί κοινωνίες τῆς Μινωικῆς Κρήτης καί τῶν Μυκηνηῶν άνῆκαν στόν πρώτο τύπο, δηλ. είχαν «κομμουνιστικό χαρακτήρα» (!)³. Σέ δύο μελέτες (του Lu're καί τῆς Kolobova) πού δημοσιεύθηκαν τό 1939 ό Σόλων χαρακτηρίζεται οὔτε λίγο οὔτε πολύ ώς επαναστάτης⁴. Στόν άναγνώστη πού γνωρίζει τίς πολιτικές συνθήκες τῆς Σοβιετικῆς 'Ενώσεως κατά τήν έποχή αὐτή φαίνεται τουλάχιστον grotesk μιá ἄλλη μελέτη του ίδιου του Lu're μέ θέμα: «'Η έξιδανίκευση του σπαρτιατικού άστυνομικοῦ κράτους από τόν φασισμό» (1939)⁵. Μονογραφίες για μεγάλες προσωπικότητες λεί-

1. Βλ. K. Christ, *Von Gibbon bis Rostovtzeff*, Darmstadt 1972, σ. 341. Welles, *Gnomon* 25 (1953) 143, *Historia* 5 (1956) 363. Για τίς προσπάθειες κομματικῶν στελεχῶν νά εξασφαλίσουν τή συνεργασία άνεγνωρισμένων «άστῶν» ιστορικῶν (όπως ό Α. Ε. Presnjakov) στα νέα (κομμουνιστικά) περιοδικά (κυρίως τό *Krasnaja letopis*), βλ. I. Heller, ό.π., σ. 31.

2. Τό 1921 έκλεισαν έξ ἄλλου καί τά τμήματα 'Αρχαίας 'Ιστορίας καί Κλασσικῆς Φιλολογίας στα Πανεπιστήμια. Βλ. Ch. F. Natunewicz, *East European Classical Scholarship*, *Arethusa* 8 (1975) 175.

3. Frolov, ό.π., σ. 76, σημ. 16.

4. Frolov, ό.π., σ. 77, σημ. 18.

5. *VDI*, 1939, 1, σ. 98-106. Frolov, ό.π., σ. 78, σημ. 22. Τό 1939 έκδόθηκε έξ ἄλλου τό συλλογικό έργο *Κατά τῆς διαστρεβλώσεως τῆς ιστορίας από τόν Φασισμό*, όπου ό Bogaevski δημοσίευσε τή μελέτη «'Ο πολιτισμός του Αιγαίου καί ή διαστρέβλωση τῆς ιστορίας από τόν Φασισμό». Βλ. Frolov, ό.π., σ. 77, σημ. 22. Σύμφωνα μέ τήν πληροφορία πού παραθέτει ό Heinen (σ. 281, σημ. 39), τό 1948 ό ίδιος ό Lu're κατηγορήθηκε για τίς «κοσμοπολιτικές» του άντιλήψεις καί τήν «δουλοπρεπή μίμηση ξένων» καί έχασε (προσωρινά) τήν θέση του στό πανεπιστήμιο. 'Η επίθεση έναντίον του (όπως καί έναντίον

που εντελῶς στὴν προηγούμενη πρώτη φάση καὶ γενικὰ σπανίζουν στὴ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία γιὰ τὸν γνωστὸ λόγο ὅτι δὲν προσιδιάζουν στὸ πνεῦμα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Γι' αὐτὸ προξενοῦν ἐντύπωση οἱ μελέτες τοῦ Kovalev γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, δηλ. ἓνα ἄρθρο μὲ θέμα τὴν ἀντίθεση κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸν μακεδονικὸ στρατὸ ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1930 καὶ ἓνα βιβλίον γιὰ τὸν Μακεδὸνα βασιλιὰ (Μόσχα 1937)¹. Μιὰ ἄλλη μονογραφία γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο δημοσιεύθηκε τὸ 1940 ἀπὸ τὸν I. Reznikoff². Ὁ Kovalev ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ φανατικοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ καθεστῶτος· γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὴ ἢ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ ρητὴ ἀπαίτηση τοῦ Στάλιν — ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν προσωπολατρεία του — νὰ τονίζεται ὁ ρόλος τῶν «πρωταγωνιστῶν» τῆς ἱστορίας³. (Ἐπίσης τὸ ἄρθρο ποὺ ἔγραψε τὸ 1930 θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συσχέσθῃ μὲ τὴν — ἐσωκομματικὴ — ἀντίθεση κατὰ τοῦ Στάλιν στὰ προηγούμενα χρόνια). Σὲ ἐπίδραση τοῦ καθεστῶτος καὶ στὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν Ναζισμό ὀφείλεται ἴσως (ἐν μέρει) καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Σοβιετικῆς ἱστοριογραφίας γιὰ τοὺς «βαρβαρικοὺς» λαοὺς: Σὲ λόγον του ποὺ ἐκφώνησε τὸ 1934 ὁ Στάλιν παραλλήλιζε τὴν ὑπεροψία τῆς ἀρχαίας Ρώμης πρὸς τοὺς λαοὺς αὐτοὺς μὲ τὴν ὑπεροψία τῶν Ναζιστῶν καὶ τὴν πτώση τῆς πρώτης μὲ πιθανὴ ἦττα τῶν τελευταίων⁴. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία ἐνδεικτικὲς εἶναι οἱ ἀντιλήψεις Σοβιετικῶν ἱστορικῶν ποὺ διατυπώνονται σὲ ἔργα γιὰ τὸν ἐλληνικὸ ἀποικισμό⁵.

ἄλλων ἱστορικῶν ποὺ δὲν κατονομάζει ὁ Heinen) ἔγινε σὲ κύριον ἄρθρον τοῦ περιοδικοῦ *VDI* (1948, 1, σ. 3-11). Δυστυχῶς δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Heinen σὲ ποιὲς ἀπόψεις τοῦ Lur'e στηρίζονταν οἱ κατηγορίες αὐτές.

1. Frolov, ὁ.π., σ. 77, σημ. 20,21.

2. Βλ. Γκαφούρωφ - Τσιμποκίδη, Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν (ἐλλ. μετάφρ.), σ. 13. (Ἡ μονογραφία τοῦ Reznikoff δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Frolov).

3. Βλ. τὴν ἐγκύκλιον τῆς Σοβιετικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κόμματος (1934), ὅπου δίνονται οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας: Heinen, ὁ.π., σ. 278 (ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ M. Raskolnikoff, *La recherche soviétique etc.*, σ. 107). Γιὰ τὸν Kovalev, βλ. Heinen, ὁ.π., σ. 274 σημ. 27, 291 σημ. 58. Ἡ μονογραφία τοῦ Žebelev γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1922 (βλ. π. π., σ. 511), εἶχε ὁπωσδήποτε διαφορετικὲς προϋποθέσεις.

4. Βλ. τὸ σχετικὸ παράθεμα στὸ ἄρθρον τοῦ Heinen, σ. 275, σημ. 27.

5. Στὴ μονογραφία τῆς Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς πρώτης ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ νῆσος Ρόδος ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 7ο αἰ. (Λένινγκραντ 1951) ἡ Μ. Κ. Kolobova, προσπαθοῦσε, ὅπως γράφει ὁ Frolov (ὁ.π., σ. 85), νὰ ἀντικρούσῃ τὴν ἐπικρατοῦσα στὴν δυτικὴ ἱστοριογραφία ἄποψη περὶ τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ρόλου τῶν Ἑλλήνων στοὺς βαρβαρικοὺς λαοὺς τῆς περιφέρειας καὶ τόνιζε τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἀποικισμοῦ ὄχι μόνο ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς δυνατότητες τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν βαρβαρικῶν φύλων μὲ τὰ ὁποῖα ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ οἱ Ἕλληνες. Περισσότερο σαφὴς εἶναι ἡ θεωρία

Περισσότερο ενδιαφέρουσα είναι ή εικόνα που παρουσιάζει ή Σοβιετική έρευνα κατά την τρίτη φάση: Έντελώς νέο στοιχείο είναι ή ένασχόληση με την καθαρά πολιτική ιστορία (μελέτες όπως π.χ. τὸ άρθρο του Ν.Ν. Grebenski «Στοιχεῖα κοινοβουλευτισμοῦ στην ὀργάνωση τῆς πρώτης ἀθηναϊκῆς συμμαχίας», *VDI*, 1972, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ γραφοῦν κατά τῆ Σταλινική ἐποχή) καί πρό πάντων με τὴν ιστορία τῶν ἰδεῶν. (Ἡ σημασία τῆς ιστορίας τῶν ἰδεῶν τονίζεται σὲ ἄρθρο στὸ *VDI*, 1963)¹. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ή Σοβιετική ιστοριογραφία στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τῆς «εἰρηνικῆς συνυπάρξεως», ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ στενὰ ὄρια που τῆς ἐπέβαλλε ή ἰδεολογική καί πολιτική ἀπομόνωση τοῦ παρελθόντος καί νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴ δυτική σὲ εὐρύτερο πεδίο.

Ὡστόσο τόσο ή ιστορία τῶν ἰδεῶν, ὅσο καί τὰ θέματα ἀπὸ τὴν πολιτική ιστορία που ἀπασχολοῦν κατά τὴν τελευταία περίοδο τῆ Σοβιετική έρευνα, εἶχαν ἤδη έρευνηθῆ πρό πολλοῦ στὴ δυτική καί ἀπὸ τὰ σχετικά λίγα στοιχεῖα που παραθέτει ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἄρθρου μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ συμπεράσματά της κάθε ἄλλο παρά πρωτότυπα εἶναι: Τὸ ὅτι κατά τὴ Γεωμετρική ἐποχή (σὲ ἀντίθεση με τὴν Μυκηναϊκή) ή μοναρχία δὲν ἦταν ἰσχυρή καί ὅτι βασικός πυρήνας τῆς ὀμηρικῆς κοινωνίας ἦταν ή «ἀριστοκρατική - πατριαρχική οἰκογένεια», ὁ «οἶκος», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Adreew², εἶναι πράγματα γνωστά πρό πολλοῦ· τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ Zelin ὅτι ὁ τύραννος δὲν ἦταν ὑπέρμαχος τοῦ «δήμου» κατά τῶν Εὐγενῶν — μιὰ ἀντίληψη που ὑποστηρίζεται κατά τὴ Σταλινική ἐποχή ἀπὸ τὸν Lur'e καί ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἄρθρα νεωτέρων Σοβιετικῶν ἐρευνητῶν που δημοσιεύθηκαν τὸ 1963-1965³. Ἐπίσης ή (κατά τὴν γνώμη μου ἐσφαλμένη) ἄποψη τοῦ Frolov γιὰ

τοῦ Α.Α. Jessen (1948) γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ντόπιων φύλων τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξεινοῦ Πόντου καί τίς σχέσεις τους με τοὺς Ἑλληνες ἀποίκους (βλ. παρακάτω, σ. 527).

1. Βλ. τὸ σχετικὸ παράθεμα στὸ ἄρθρο τοῦ Heinen, σ. 301.

2. Στὸ ἔργο του *Ἡ πρόμηνή ελληνική πόλη. Ἡ ὀμηρική ἐποχή*, Λένινγκραντ 1976. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ ἴδιου Volk und Adel bei Homer *Klio* 57 (1975) 281-291. Ὁ Adreew ὑποστηρίζει ἐξ ἄλλου, ἀντικρούοντας, ὅπως γράφει ὁ Frolov (δ.π., σ. 107), τὴν ἐξιδανίκευση τῆς ὀμηρικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸν L. Morgan, ὅτι ή «τυπική κυριαρχία τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ὀμηρική ἐποχή στὴν πραγματικότητα ὑπέκυπτε στὴν σκληρὴ κηδεμονία τῶν ἰσχυρῶν γενῶν» καί χαρακτηρίζει τὴν ὀμηρική κοινωνία «ὡς φυλετική στὴν ὕστερη φάση της καί βαρβαρική με τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τὴν πόλη - κράτος». Οἱ ἀσφαεῖς καί ἄστοχοι αὐτοὶ χαρακτηρισμοὶ δὲν χρειάζονται, νομίζω, κανένα σχόλιο.

3. Frolov, δ.π., σ. 109 κ.έ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει ὁ Zel'in σὲ μονογραφία του με τίτλο: *Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν πολιτικῶν παρατάξεων στὴν Ἀττική κατά τὸν 6ο αἰ.* (Μόσχα 1964), ὅπου τονίζει ὅτι ὁ Πεισίστρατος ἐκμεταλλεύθηκε γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς τὴν ἀντίθεση μεταξύ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου καί τῶν εὐγενῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὴν ἴδια μελέτῃ ὁ Zel'in δέχεται τὸν «μεγάλο ρόλο τῶν ἐξωοικονομικῶν παραγόντων» (Frolov, δ.π., σ. 110).

τὸν διττὸ χαρακτήρα τοῦ καθεστώτος τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου Α' (μοναρχία μὲ συνταγματικὰ στοιχεῖα) δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀντιλήψεις ὀρισμένων ἱστορικῶν τῆς δυτικῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς γερμανικῆς ἔρευνας. Ἐξίσωσημειώτο εἶναι ὡστόσο ὅτι ὁ Frolov δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ ὅτι «στὴν ἐποχὴ τοῦ Διονυσίου Α' οἱ Συρακοῦσες βρισκόνταν κάτω ἀπὸ αὐστηρότατο ἀστυνομικὸ ἔλεγχο, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε ὀλόκληρο ἐπιτελεῖο ἀπὸ καταδότες καὶ κατασκόπους»¹. Γνωστὴ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία εἶναι ἀκόμη ἡ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς ἐξελίξεως τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν ἀρχαίῃ ἐποχῇ ποὺ δίνει ὁ Adreev στὸ σύντομο ἄρθρο του «ἡ Σπάρτη ὡς πόλη»². Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἡ Σπάρτη χαρακτηρίζεται βέβαια ὡς «πρωτόγονος τύπος πόλης», παρατηρεῖται ὅμως ὅτι δὲν πρέπει νὰ υπερτονίζεται ἡ πολιτιστικὴ καὶ οικονομικὴ τῆς καθυστέρηση· διότι ἀργότερα, κατὰ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους καὶ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, ἡ Σπάρτη ἔδειξε τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ καθεστώτος τῆς στὸν στρατιωτικὸ καὶ πολιτικὸ τομέα. Ἐντύπωση προκαλοῦν οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ὅχι βέβαια γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους, ἀλλὰ γιατί δείχνουν τὴ διαφορὰ σὲ σύγκριση πρὸς τὴ Σταλινικὴ ἐποχὴ, ὅταν ἡ Σπάρτη θεωροῦνταν ἀπλῶς ὡς «ἀστυνομικὸ κράτος». Κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Frolov εἶναι ἕνας «συντηρητικὸς τύπος κράτους»³. Τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴ Σταλινικὴ ἐποχὴ δείχνει ἐπίσης τὸ ὅτι ὁ Adreev ἀπορρίπτει τὴν ἀπόψη τοῦ Kovalev σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γιὰ πόλη μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος μόνον ὅταν ὑπάρχῃ «κοινοτικὴ περιουσία». Μὲ ἀφετηρία τὴν ἀπόψη αὐτή, ποὺ στηρίζεται μᾶλλον σὲ παρερμηνεῖα μιᾶς πρότασης τοῦ Μάρξ, γράφει ὁ Adreev, θὰ φθάναμε στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ Ἀθήνα δὲν ἦταν πόλη, ἐφ' ὅσον στὴν οικονομικὴ ζωὴ τῆς ἡ κρατικὴ γαιοκτησία ὡς τὴν δημιουργία τῶν κληρουχιῶν δὲν ἔπαιζε κανένα ἀξιόλογο ρόλο. Ἐξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι στὸ (ἐσφαλμένο) αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ ἱστορικὸς A.K. Berger, στὸ βιβλίον του *Ἡ πολιτικὴ σκέψη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δη-*

1. Βλ. τὸ ἄρθρο του, Organisation und Charakter der Herrschaft Dionysios' des Älteren, *Klio* 57(1975) 103-122. Ὅτι ὁ Ed. Meyer καὶ ὁ K. J. Beloch, «καρυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς κλασσικῆς γερμανικῆς ἱστοριογραφίας ἡ ὁποία βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση πανγερμανικῶν καὶ μοναρχικῶν ἰδεῶν ἐντυπωσιάζονταν σὲ ἐξαιρετικὸ βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς ἐθνικοὺς μονάρχες» (Frolov, ὁ.π., σ. 108), εἶναι τουλάχιστον ἄστοχοι.

2. *Klio* 57(1975)73-82. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ ἀπόψη τοῦ Adreev, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ιδέας τῆς κοινοτικῆς περιουσίας ἡ Σπάρτη ἐπέλεξε ἕνα καλὰ ὀργανωμένο σύστημα ἄμεσης ἐποπτείας τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν, ποὺ ἀφοροῦσε κυρίως τὸν ἔλεγχο τῆς καταναλώσεως τοῦ προϊόντος ποὺ παρήγαν οἱ ἔγλωτες», ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐφάρμοσαν μιὰ «εὐέλκτικη πολιτικὴ ποὺ διένεμε τὸ πλεονάζον προϊόν στοὺς πολῖτες» (*Klio*, ὁ.π., σ. 81, Frolov, ὁ.π., σ. 112).

3. Frolov, ὁ.π., σ. 112.

μοκρατίας (Μόσχα 1966)¹. Κάθε άλλο παρά πρωτότυπη είναι εξ άλλου ή «θαυμάσια θεμελιωμένη βασική θέση» (Frolov, ό.π., σ. 122) του Α.Ι. Donatov (στο έργο του *Πολιτικά και Πολιτεΐαι του 'Αριστοτέλη*, Μόσχα 1965), ότι ή πολιτική σκέψη του 'Αριστοτέλη είναι «ρεαλιστική». "Οτι όμως ό 'Αριστοτέλης περίμενε από τον 'Αλέξανδρο την πραγματοποίηση τής ιδανικής γι' αυτόν «μέσης πολιτείας» είναι άστοχο· την άποψη αυτή φαίνεται να αντικρούη ό G. A. Koselenko στη μελέτη του «'Αριστοτέλης και 'Αλέξανδρος» που δημοσιεύθηκε τό 1974 στο *VDI* (Frolov, ό.π., σ. 119).

Και τέλος μία παρατήρηση που άφορᾷ τό λεγόμενο πρόβλημα τής φυλετικής καταγωγής των Μακεδόνων στη Σοβιετική ιστορική έρευνα. Στην *Ιστορία τής 'Αρχαίας 'Ελλάδας* που έκδόθηκε από την 'Ακαδημία 'Επιστημών τής ΕΣΣΔ και χρησιμοποιεΐται ως διδακτικό έγχειρίδιο αναφέρονται (έλλ. μετάφρ. 'Αθήνα 1978, σ. 403) τὰ εξής: «'Από έθνική άποψη οί Μακεδόνες, σύμφωνα με τή γνώμη που επικρατεί στην έπιστήμη, είναι συγγενείς των 'Ελλήνων. 'Ο πληθυσμός τής Μακεδονίας αποτελοΐσε ένα μίγμα ελληνικών, κυρίως Θεσσαλικών, και ίλλυρικοθραλικών φυλών του Βορρά. 'Η μακεδονική διάλεκτος ήταν συγγενική με τή θεσσαλική». 'Η έν μέρει άσαφής και άντιφατική αυτή διατύπωση δέν στηρίζεται με κανένα στοιχείο, είναι όμως ένδεικτική. 'Ενδεικτική είναι επίσης μία σημείωση στο έργο των Β. Γκαφούρωφ (μέλους τής 'Ακαδημίας 'Επιστημών τής ΕΣΣΔ) και του Δ. Τσιμπουκίδη (καθηγητή τής 'Αρχαίας 'Ιστορίας στην Ίδια 'Ακαδημία) *'Αλέξανδρος ό Μακεδών και ή 'Ανατολή* (Μόσχα 1980, έλλ. μετάφρ. 1982). Στη σημείωση αυτή (έλλ. μετάφρ. σ. 642, σημ. 16)—όπου γίνεται σύντομη αναφορά στο «πρόβλημα»—μαθαίνουμε π.χ. ότι τὰ περί παραδουναβικής-θρακικής καταγωγής των Μακεδόνων υποστηρίζονταν από τό 1930 και από τον Βούλγαρο ιστορικό Β. Μπεσέβλιεφ—ό Τσιμπουκίδης διαχωρίζει σαφώς τή θέση του από τον Σοβιετικό ιστορικό, γράφοντας ότι ό «ένας από τους δύο συγγραφείς αυτού του έργου», δηλ. ό ίδιος, «συμφωνεί με τή γνώμη για τήν ελληνική καταγωγή των Μακεδόνων». 'Εντύπωση προξενεί ότι στη σημείωση δέν αναφέρονται οί άπόψεις άλλων Σοβιετικών συγγραφέων. (Στό άρθρο για τή Σοβιετική ιστοριογραφία τής 'Ελληνιστικής εποχής όμως χαρακτηρίζονται σαφώς—σε παράθεμα από έργο τής Ε. Α. Perichanian— «'Ελληνες» και «Μακεδόνες» ως διαφορετικά έθνη)².

Σ υ μ π έ ρ α σ μ α: "Οπως φαίνεται από τό κυρίως πληροφοριακού χαρακτήρα και με όρισμένες έλλείψεις άρθρο του Frolov, τό νέο στοιχείο που

1. Adreev, *Klio*, ό.π., σ. 75. Πρβ. Frolov, ό.π., σ. 121.

2. A. G. Perichanian, *Ενώσεις ιερών τής Μ. 'Ασίας και 'Αρμενίας*, Μόσχα 1959, σ. 107 (Svencickaja, ό.π., σ. 140).

παρουσιάζει ή σύγχρονη Σοβιετική έρευνα τής 'Αρχαίας 'Ελληνικής 'Ιστορίας είναι, όσον άφορᾷ τήν 'Αρχαϊκή και Κλασσική έποχή, ή μερική διαφοροποίησή της από τήν έρευνα τής Σταλινικής έποχής. Αυτό τουλάχιστον δείχνει ή άποδέσμευση από τὰ γενικά σχήματα πού επικρατοῦσαν τήν έποχή εκείνη και ή έπιλογή θεμάτων έξω από τὸ γῶρο τής οικονομικῆς ιστορίας.

Τὸ ἴδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τὸ ἄρθρο τής I. S. Svencickaja (σ. 124-164) πού ασχολεῖται με τήν Σοβιετική ιστορική έρευνα τής 'Ελληνιστικῆς έποχής. 'Εντύπωση προξενεῖ ὡστόσο ὅτι τὸ ἄρθρο δὲν ἀναφέρεται καθόλου στήν προηγούμενη «άστική» ρωσική ιστοριογραφία — λείπει ἀκόμη και τὸ ὄνομα τοῦ M. Rostovtzeff¹.

'Από τὰ στοιχεῖα πού δίνει ή συγγρ. φαίνεται ὅτι ή παραγωγή τής Σοβιετικῆς ιστοριογραφίας για τήν 'Ελληνιστική έποχή ἦταν κατά τήν προπολεμική περίοδο πολὺ φτωγή. Οἱ ειδικές έρευνες (για θέματα ὅπως: ή άγροτική παραγωγή τής έλληνιστικῆς Αἰγύπτου, τὰ κινήματα τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν, ἐξεγέρσεις στή Ρόδο, οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ "Αγιδος και τοῦ Κλεομένη)² εἶναι ἐλάχιστες και οἱ εὐρύτερες συνθέσεις λείπουν ἔντελῶς. 'Αξιοσημείωτες εἶναι ὡστόσο οἱ γενικὲς κρίσεις για τήν κοινωνική ἐξέλιξη στήν 'Ελληνιστική έποχή πού διατυπώνονται στὰ γενικά ἔργα τῶν S. I. Kovalev, *'Η ιστορία τής ἀρχαίας κοινωνίας*, Μέρος 2ο, 'Ελληνιστική έποχή, Ρώμη (1936) και V. S. Sergeev, *Ιστορία τής 'Αρχαίας 'Ελλάδος*, (1939). Κατὰ τὸν Kovalev «ή κοινωνικο-οικονομική ἐξέλιξη τῶν 'Ελληνιστικῶν κρατῶν ἀποτελεῖ συνέχεια τής ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν τής 'Ανατολῆς», διότι «τόσο πρὶν, ὅσο και μετὰ τίς κατακτήσεις τῶν Μακεδόνων ὑπῆρχε στήν 'Ανατολή μία πρωτόγονη μορφή δουλείας» κατὰ τὸν Sergeev «τὰ 'Ελληνιστικά κράτη ἀποτελοῦν ἰδιαίτερο σταθμὸ στήν κοινωνική ἐξέλιξη τῶν λαῶν τής Μεσογείου, διότι στήν οἰκονομία τῶν κρατῶν αὐτῶν διατηρήθηκε βέβαια τὸ δουλοκτητικὸ ὑπόβαθρο, παράλληλα ὅμως με τήν ἐργασία τῶν δούλων ἀπέκτησε μεγάλη σημασία στή γεωργία και στή βιοτεχνία ή ἐργασία τῶν ἡμιελευθέρων ἐργατῶν τοῦ τύπου τῶν κολωνῶν τής ρωμαϊκῆς έποχής» (σ. 125). "Ότι τὰ γενικά αὐτὰ σχήματα δὲν ἱκανοποιοῦσαν δηλώνει ἔμμεσα ἀλλὰ σαφῶς ή συγγρ., γράφοντας ὅτι ή ἀντίθεση πού ὑπῆρχε μεταξύ τους ἔδειχνε ὅτι ἦταν ἀναγκαῖα ή ἐμπειρική έρευνα σὲ κάθε 'Ελληνιστικὸ κράτος (σ. 126).

Φτωχὴ ἦταν ἐπίσης ή παραγωγή τής Σοβιετικῆς ιστοριογραφίας και

1. Για τίς σχετικὲς με προβλήματα τής 'Ελληνιστικῆς 'Ανατολῆς μελέτες τοῦ Rostovtzeff βλ. τήν βιβλιογραφία τοῦ Welles, *Historia* 5 (1956)369.

2. Svencickaja, ὁ.π., σ. 127 κ.έ. 'Ιδιαίτερα τονίζεται από τή συγγραφέα τοῦ ἄρθρου ή σημασία τής μονογραφίας τοῦ A. K. Berger, *Τὰ κοινωνικά κινήματα στή Σπάρτη*, Μόσχα 1938.

κατὰ τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια (1945-1950) — πρᾶγμα βέβαια ποὺ ἐκπλήσσει λιγότερο. Ἡ συγγρ. ἀναφέρει τὸ βιβλίον τοῦ I. I. Tolstoi γιὰ τὴν *Τεχνικὴ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς* (1948) καὶ τὶς μικρὲς μελέτες τῶν Leneman, Ranowitsch καὶ Eremjan γιὰ τὴν πειρατεία καὶ τὸ δουλεμπόριο, τοὺς ἐξηρητημένους γεωργοὺς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τὴ δουλεία στὴν Ἀρμενία ἀντιστοίχως (1946-1948)¹. (Τὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἔγιναν σὲ περιοχὲς τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Παρθίας ἀπὸ τὸ 1942 ὠς τὸ 1950 ἀξιοποιήθηκαν ἀργότερα)². Τὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ Ranowitsch *Ἡ Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς ρόλος*, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1950, βασιζόταν ἐπομένως κατὰ κύριο λόγο στὶς εἰδικὲς μελέτες καὶ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ εἶχαν δημοσιευθῆ στὴ Δύση.

Τὸ ἔργο αὐτό, γνωστὸ ἀπὸ γερμανικὴ (1958) καὶ ἑλληνικὴ (χ.χρ.) μετάφραση, ἀποτελεῖ, ὅπως γράφει ὁ Frolov στὸ προηγούμενο (σ. 89) καὶ ἡ Svencickaja στὸ παρὸν ἄρθρο (σ. 132), σταθμὸ στὴ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Βασικὴ ἰδέα του εἶναι ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶχε ὑπερβῆ τὶς δυνατότητες ἀναπτύξεώς της καὶ εἶχε περιέλθει σὲ μιὰ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση ἡ ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπισθῆ μὲ τὸ πλαίσιο τῶν ὑφισταμένων κοινωνικῶν δομῶν. Γι' αὐτὸ ἡ μόνη διέξοδος γιὰ τοὺς δουλοκτῆτες ἦταν νὰ δημιουργηθῆ μὲ κατακτήσεις μιὰ εὐρύτερη οἰκονομικὴ ἐνότητα ἡ ὁποία θὰ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ συνεχισθῆ ἡ παλαιότερη ἐξέλιξη σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα»³. Ὡστόσο καὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἦταν καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ παραγωγὴ βασιζόταν, ὅπως καὶ πρὶν, στὴν ἐργασία τῶν δούλων⁴.

Τὸ ἔργο τοῦ Ranovitsch, γραμμένο—ὅπως δείχνει ὁ δογματικὸς καὶ ἐπιθετικὸς τόνος του καὶ ἡ χρησιμοποίησις παραθεμάτων ὄχι μόνον τῶν Μάρξ καὶ Ἐνγκελς, ἀλλὰ καὶ τοῦ Στάλιν⁵— σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Σταλινικῆς ἐποχῆς, προκάλεσε, ἐξ αἰτίας τῶν γενικεύσεων ποὺ περιεῖχε, τὶς (δικαιολογημένες) ἀντιδράσεις καὶ Σοβιετικῶν ἱστορικῶν, ὅπως ὁ Zel'in καὶ ὁ Blavatskij⁶. Τὸ συμπέρασμα τῶν συζητήσεων γιὰ προβλήματα τῆς Ἑλλη-

1. Svencickaja, ὁ.π., σ. 129 κ.έ.

2. Svencickaja, ὁ.π., σ. 131. Βλ. παρακάτω, σ. 524.

3. Ranowitsch, *Hellenismus* (γερμ. μετάφρ.), σ. 14 κ.έ., Svencickaja, ὁ.π., σ. 133.

4. Ranowitsch, ὁ.π., σ. 308 κ.έ. Πρβ. Frolov, ὁ.π., σ. 90.

5. Ranowitsch, ὁ.π., σ. 8. «Μόνον ἡ κομμουνιστικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία ἔχουν ἐξαλειφθῆ οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοί, διαθέτει ἀπεριόριστους προοπτικὲς ἐξελίξεις». Βλ. ἐπίσης τὴν ὀξεῖα κριτικὴ του στὰ ἔργα τῶν Rostovtzeff, Tarn, Bickermann, Heuss (ὁ.π., σ. 4 κ.έ., 40 κ.έ.). Παραθέματα τῶν Μάρξ, Ἐνγκελς, Στάλιν: σ. 8 κ.έ., 19, 27, 95, 267, 277, 309.

6. Svencickaja, ὁ.π., σ. 135 κ.έ. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ θέση τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας, γνωστὴ μοῦ εἶναι μόνον ἡ βιβλιοκρισία τοῦ P. Pédech, *REG* 73(1960) 249-251.

νιστικής εποχής που έγιναν στη Μόσχα το 1953 ήταν ότι θα έπρεπε να μελετηθούν οι σχέσεις μεταξύ των ελληνικών και ανατολικών στοιχείων και οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες κάθε περιοχής από τον 3ο ως τον 1ο αι. π.Χ. προκειμένου να βρεθούν οι γενικοί κανόνες που διέπουν την κοινωνική εξέλιξη κατά την περίοδο αυτή¹. Έτσι άρχισαν ειδικές έρευνες σε διάφορους τομείς και χώρες: 'Από το 1953 ως το 1974 έγιναν και δημοσιεύθηκαν μελέτες που αναφέρονται στις βαβυλωνιακές πόλεις κατά την 'Ελληνιστική εποχή, στον πολιτισμό της 'Αρμενίας, στις σχέσεις μεταξύ πόλεως και «χώρας», στην οικονομία της Αιγύπτου, στους «βασιλικούς λαούς» της Μ. 'Ασίας, στην οικονομία και τον πολιτισμό της Παρθίας, στην δουλεία από τον 3ο ως τον 1ο αι. π.Χ., τόσο στην κυρίως 'Ελλάδα, όσο και στην Αίγυπτο και στη Μ. 'Ασία². 'Από τις ειδικές αυτές έρευνες όρισμένοι ιστορικοί, όπως ο Zel'in, ή Pavloskaja, ή Pikus, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η δουλεία δεν ήταν η μόνη μορφή έκμεταλλεύσεως: ιδιαίτερη σημασία είχαν και άλλες, «έξωοικονομικές» μορφές έκμεταλλεύσεως, όπως π.χ. η καταπίεση μέσω του κρατικού μηχανισμού και η ιεροδουλία στην Αίγυπτο (Zel'in)³. Στην Αίγυπτο έξ' άλλου υπήρχαν αρκετοί τεχνίτες οι οποίοι, παρά τους περιορισμούς που έθετε το κράτος, μπορούσαν ως ένα όρισμένο βαθμό να ασκούν ελεύθερα το επάγγελμά τους και να πωλούν τα προϊόντα τους' τή σχετικά μεγαλύτερη ανεξαρτησία διέθεταν οι ύφαντές (Pikus)⁴. Το ελεύθερο εργατικό δυναμικό ήταν στην Αίγυπτο αριθμητικά άνωτερο από τους δούλους, πράγμα που (κατά την Pavloskaja) πρέπει να αποδοθῆ στο ότι η άπασχόληση γεωργών - ένοικιαστών θεωρούνταν περισσότερο συμφέρουσα από τη χρησιμοποίηση δούλων, ἐφ' όσον ο ιδιοκτήτης δεν ήταν υποχρεωμένος να φροντίζει για την αναπαραγωγή των εργατών-δούλων και την επίβλεψή τους⁵.

1. Τα σχετικά — πολύ σύντομα — άρθρα («Προβλήματα της ιστορίας της 'Ελληνιστικής εποχής» του Zel'in και «Ο πολιτισμός της 'Ελληνιστικής εποχής» του Blavatski), δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Σοβιετική Αρχαιολογία* 22 (1955) 99-108, 109-115. Βλ. Svencickaja, ό.π., σ. 136 σημ. 17.

2. Svencickaja, ό.π., σ. 138 κ.έ.

3. K. K. Zel'in: *Η άρχαία οικονομία της ελληνιστικής Αιγύπτου κατά τον 2ο και 1ο αι.*, Μόσχα 1960, K. K. Zel'in - M.K. Trofimova, *Μορφές εξαρτήσεως στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου κατά την 'Ελληνιστική εποχή*, Μόσχα 1969. 'Αξιοσημείωτο είναι ότι ο V.V. Struve σε άρθρο του στο *VDI* (1962) επέκρινε τον Zel'in διότι «υποτιμούσε τή σημασία της δουλκκτητικής μορφής εξαρτήσεως» στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο (Svencickaja, ό.π., σ. 149, 153 κ.έ.).

4. N. N. Pikus, *Βασιλικοί γεωργοί και τεχνίτες στην Αίγυπτο κατά τον 3ο αι.*, Μόσχα 1972 (Svencickaja, ό.π., σ. 161).

5. A. I. Pavloskaja, *Η άποδοτικότητα της εργασίας των δούλων στην ελληνιστική Αίγυπτο*, *VDI* 1973(4), 136-144 (Svencickaja, ό.π., σ. 162).

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ διαφοροποιητικῆ αὐτῆ τάση ἡ σύγχρονη Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς παρουσιάζει ἐπίσης καὶ μία ἀξιοσημείωτη ἐπιφυλακτικότητα στὴ διατύπωση γενικῶν συμπερασμάτων — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν κατηγορηματικὸ καὶ δογματικὸ τόνο πού διακρίνουν τὰ ἔργα τῆς Σταλινικῆς ἐποχῆς: Ἔτσι π.χ., στὴ μελέτη τῆς «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς δουλοκτησίας στὶς βορειοδυτικὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος» (δηλ. τῆ δυτικῆ Λοκρίδα, Αἰτωλία, Ἀκαρνανία, Ἡπειρο, Μακεδονία) ἡ T.V. Blavatskaja τονίζει ὅτι «ὁ ρόλος τῆς δουλείας στὶς περιοχὲς αὐτές εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῆ μόνο ἀφοῦ προηγηθῆ λεπτομερῆς ἔρευνα ὄλων τῶν μορφῶν ἐξαρτήσεως καὶ τῆς σημασίας πού εἶχε κάθε μία»¹.

Στὴν ἐπιφυλακτικότητα καὶ τῆ διαφοροποιητικῆ αὐτῆ τάση πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθῆ τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ranowitsch δὲν ἀναφέρεται κανένα μεγάλο συνθετικὸ ἔργο γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Οἱ γενικὲς κρίσεις γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς πού διατυπώνονται σὲ μικρὲς μελέτες ἢ σὲ εἰδικὲς μονογραφίες δὲν παρουσιάζουν—σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού παραθέτονται στὸ ἄρθρο—καμμιά πρωτοτυπία: Π.χ. ἡ διαίρεση τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς σὲ τρεῖς φάσεις (336-220, 220-146, 146-30 π.Χ.) ἀπὸ τὸν Zel'in², εἶναι ἤδη πρὸ πολλοῦ γνωστὴ, ἐνῶ ἡ διάκριση τῶν κρατῶν σὲ «ἑλληνιστικὰ μὲ τὴ στενότερη ἔννοια καὶ σὲ ἐξελληνισμένα» πού κάνει ὁ A.G. Bokščanin (μὲ κριτήριό τὴν ἐθνικὴ προέλευση τῆς «ἀρχουσας τάξης») στὸ (δίτομο) ἔργο του *Παρθία καὶ Ρώμη* (Μόσχα 1960, 1966) εἶναι ἀσαφὴς καὶ ἄστοχη³.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἱστορία ἡ εἰκόνα πού δίνει ἡ συγγρ. στὸ παρὸν ἄρθρο εἶναι ὅπωςδὴποτε ἐλλιπὴς καὶ πρέπει νὰ συμπληρωθῆ μὲ τὰ στοιχεῖα πού δίνει ὁ Frolov στὸ προηγούμενο. Τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματα πού ἀναφέρονται καὶ στὰ δύο ἄρθρα ἤδη ἔχουν μελετηθῆ καὶ μελετῶνται στὴν δυτικὴ ἔρευνα (ὅπως π.χ. ἡ ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀντίγονος Μονόφθαλμος καὶ οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, ὁ ρόλος τῶν «φίλων» τοῦ βασιλέως στὴν πρῶτῃ ἑλληνιστικὴ μοναρχία, οἱ ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Βακτρίας καὶ Σογδιανῆς τὸ 323 π.Χ., ἡ ἀσουλία στὰ ἑλληνιστικὰ κράτη καὶ τοὺς Δελφούς, ὁ Πολύβιος ὡς ἱστορικός, ἡ Φιλο-

1. T. V. Blavatskaja - E. S. Golubcova - A. I. Pavloskaja, *Ἡ δουλεία στὰ ἑλληνιστικὰ κράτη ἀπὸ τὸν 3ο ὡς τὸν 1ο αἰ.*, Μόσχα 1969 (γερμ. μετάφρ. Wiesbaden 1972) (Svencickaja, β.π., σ. 157).

2. Στὴ μελέτη του «Προβλήματα τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς» (βλ. παραπάνω, σ. 522 σημ. 1).

3. Svencickaja, β.π., σ. 151.

σοφία κατά την 'Ελληνιστική εποχή, ό 'Αρχιμήδης)¹, ώστόσο ό δυτικός άναγνώστης θά ήθελε νά μάθη τίς άπόψεις τών Σοβιετικών ιστορικών, τουλάχιστον έκείνων πού έχουν γράψει άυτοτελείς έκτενεΐς μελέτες, όπως π.χ. ό Α. J. Šofman ('Η πολιτική τού 'Αλεξάνδρου τού Μακεδόνα στην 'Ανατολή, 1976, 'Ιστορία τής άρχαίας Μακεδονίας, τ. I: Προελληνιστική Μακεδονία, 1960, τ. II: Μακεδονία και Ρώμη, 1963), ή ό Ε. Α. Molev (*Μιθριδάτης Εϋπάτωρ. 'Η ίδρυση τού κράτους τού Εϋξείνου Πόντου*, 1976). Δυστυχώς άναφέρονται μόνο οί τίτλοι. 'Εξ άλλου δέν γίνεται οϋτε και σέ γενικές γραμμές άντιπαράθεση με τή δυτική έρευνα, άφού παραλείπεται άκόμη και στόν τομέα τής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας².

Περισσότερες πληροφορίες δίνει αντίθετα ό συγγραφεύς τού άρθρου για τήν Σοβιετική άρχαιολογική και ιστορική έρευνα τής Βαβυλωνίας, Παρθίας και 'Αρμενίας: άναφέρει τά πορίσματα τών άνασκαφών και παραθέτει περιλήψεις τών σχετικών έργων τών Sarkisjan, Perichanjan και Eremjan³. 'Ιδιαίτερο ένδιαφέρον φαίνεται νά παρουσιάζουν τά εύρήματα τών άνασκαφών πού έγιναν στην 'Αρμενία, πρό πάντων οί έλληνικές έπιγραφές (χρονολογούνται στό τέλος τού τρίτου ή στις άρχές τού δεύτερου αιώνα π.Χ.) πού βρέθηκαν στην πόλη 'Αρμαβίρ. Οί έπιγραφές αυτές δημοσιεύθηκαν τό 1942, έκδόθηκαν πάλι με έκτενές ύπόμνημα σέ άυτοτελή μελέτη τό 1946 και χρησιμοποιήθηκαν άργότερα (1953) στό γενικό έργο τού K.V. Trever, "Έρευνες για τήν πολιτιστική ιστορία τής άρχαίας 'Αρμενίας"⁴.

Πληρέστερη και περισσότερο ένδιαφέρουσα τόσο άπό άρχαιολογική, όσο και άπό ιστορική άποψη είναι ή μελέτη τού D.B. Schelov, 'Η περιοχή τού

1. Βλ. Frolov, ό.π., σ. 119 σημ. 135, Svencickaja, ό.π., σ. 163 κ.έ.

2. 'Από τήν ίδια τή συγγραφέα τού άρθρου, πού έχει άσχοληθ ή ιδιαίτερα με τήν ιστορία τών έξηρημένων άπό πόλεις πληθυσμών (βλ. σ. 143 κ.έ.), θά περίμενε π.χ. κανείς μια σύντομη άναφορά στή μελέτη τού F. Gschnitzer *Abhängige Orte im griechischen Altertum* (Μόναχο 1958). Στή σελ. 127 γράφει βέβαια πώς «σέ αντίθεση πρός τόν R. von Pöhlmann ό S. Jac. Lur'e άπέδειξε ότι οί έξεγέρσεις τών έλευθέρων εργατών στην 'Ελληνιστική και Ρωμαϊκή εποχή διαφέρουν ριζικά άπό τούς συνδικαλιστικούς άγώνες τής σύγχρονης εποχής». 'Η διαπίστωση άυτή ήταν ώστόσο γνωστή στή δυτική έρευνα ήδη πριν άπό τήν δημοσίευση τής μελέτης τού Lur'e (τό 1939).

3. 'Η άυτοδιοικούμενη πόλη τής έλληνιστικής Βαβυλωνίας (Sarkisjan 1952), 'Ενώσεις ιερών τής Μ. 'Ασίας και τής 'Αρμενίας (Perichanjan 1959), Βασικά χαρακτηριστικά τής κοινωνικής δομής τής άρχαίας 'Αρμενίας στην 'Ελληνιστική εποχή (Eremjan 1948) (Svencickaja, ό.π., σσ. 131, 137, 140).

4. Σύμφωνα με τίς πληροφορίες πού δίνει ή συγγραφεύς τού άρθρου στις έπιγραφές αυτές άνήκουν: τό κείμενο μιās δωρεάς, ή έπιστολή κάποιου βασιλέως, ένας κατάλογος με όνόματα μηνών τού μακεδονικού ήμερολογίου και ένα «ήθικολογικό» κείμενο όπου μάλιστα άναφέρεται τό όνομα τού 'Ησιόδου (Svencickaja, ό.π., σ. 131 με σημ. 12).

Βορείου Εύξεινου Πόντου στην κλασική άρχαιότητα (σσ. 341-402). Έκθεται τα άποτελέσματα τών άνασκαφών που έγιναν από Σοβιετικούς άρχαιολόγους στο χώρο τών έλληνικών άποικιών του Βορείου Εύξεινου Πόντου και τα θέματα που άπασχολούν τή σχετική Σοβιετική έρευνα, έξαιρώντας όμως παράλληλα και τήν προσφορά τών ιστορικών και άρχαιολόγων τής «προεπαναστατικής» έποχής (Latyschev, Rostovtzeff, Farmakowski, Pridik, Stern).

Οί έρευνες τών Σοβιετικών άρχαιολόγων και ιστορικών για τις έλληνικές άποικίες του Βορείου Εύξεινου Πόντου ήταν βέβαια (έν μέρει) γνωστές στη Δύση και από προηγούμενα δημοσιεύματα, όπως τó συλλογικό έργο *Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebiets* (έκδότες: J. Irmscher-D. B. Schelov), Άνατ. Βερολίνο 1961¹ (δέν μοϋ ήταν προσιτό), τó βιβλίό του E. Belin de Ballu, *L'Histoire des Colonies Greques du Littoral nord de la mer Noire* (Leiden 1965), που καλύπτει τή Σοβιετική βιβλιογραφία τών έτών 1940-1962, και τó μεγάλο συνθετικό έργο του V.F. Gaiducevič, *Das Bosporanische Reich* (Άνατ. Βερολίνο 1971²)². Στο σχετικά σύντομο άρθρο του ó Schelov δέν μπορεί — ούτε βέβαια τó επιδιώκει — να δώση πλήρη κατάλογο τών δημοσιευμάτων τών Σοβιετικών ιστορικών και άρχαιολόγων (όπως ó Belin de Ballu): σκοπός του είναι να προσφέρει μία γενική εικόνα κυρίως τής νεώτερης Σοβιετικής άρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας επιλέγοντας τις—κατά τήν κρίση του—σπουδαιότερες μελέτες (βλ. σ. 343, σημ. 3).

Στό πρώτο μέρος του άρθρου (σσ. 341-350) τονίζεται ή σημασία τών έλληνικών άποικιών του Βορείου Εύξεινου Πόντου από οικονομική και πολιτιστική άποψη, γίνεται μιá σύντομη επισκόπηση τής «προεπαναστατικής» ιστορικής και άρχαιολογικής έρευνας και αναφέρονται οί βασικές έκδόσεις πηγών (έπιγραφών και νομισμάτων) και τα σημαντικότερα έργα από τήν ιστορία τής τέχνης³. Στό δεύτερο (σσ. 350-391) έκθέτονται τα άποτελέσματα τών άνασκαφών κατά περιοχή και περιγράφονται τα σπουδαιότερα από τα νεώτερα εύρήματα: επίσης γίνεται (μέ πολλή συντομία) λόγος για

1. Schelov, ό.π., σ. 343, σημ. 2.

2. Πρώτη έκδοση (στά ρωσικά), Μόσχα 1949.

3. Έδω αναφέρουμε μόνο τó *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* που έκδόθηκε από τον V.V. Struve τó 1965 και συμπληρώνει τó μεγάλο έργο του Latyschev, τó έργο του A.N. Zograf, *Άρχαία νομίσματα* (1951) και από τήν ιστορία τής τέχνης τα έργα τών V.D. Blavatskij, *Ή τέχνη στην περιοχή του Βορείου Εύξεινου Πόντου* (1947) και G. I. Sokolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast* (1974) (Schelov, ό.π., σ. 345 κ.έ.).

τις νέες μεθόδους που χρησιμοποιεί ή Σοβιετική αρχαιολογία. Στο τρίτο (σσ. 391-402) τίγονται τὰ γενικά ιστορικά προβλήματα τῆς περιοχῆς και παρουσιάζονται σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ θέσεις τῶν Σοβιετικῶν ιστορικῶν. Τὸ ἄρθρο περιέχει ἐπίσης ἕνα χάρτη και ὀκτὼ εἰκόνες (οἱ ἐπεξηγήσεις σὲ τέσσερις ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν H. Heinen).

Ἐπειδὴ ἡ παρουσίαση και ὁ σχολιασμός τοῦ πλήθους τῶν στοιχείων που παραθέτει ὁ συγγρ. στὸ πρῶτο και στὸ δεύτερο μέρος και εἰδικὲς γνώσεις προϋποθέτουν και περισσότερο χῶρο ἀπαιτοῦν, θεωρῶ σκόπιμο νὰ περιορισθῶ στὸ τρίτο. Τὸ μέρος αὐτὸ θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴν γνώμη μου νὰ εἶναι ἐκτενέστερο, ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ περιορισθῆ κάπως ἡ περιγραφή τῶν ἀνασκαφῶν που γίνεται στὸ δεύτερο, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ σχετικὲς μελέτες εἶναι ἐν μέρει γνωστὲς ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία τοῦ Belin de Ballu.

Τὰ σχετικά μὲ τις ἑλληνικὲς ἀποικίες τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου ιστορικὰ προβλήματα εἶναι κυρίως τὰ ἑξῆς τέσσερα:

α) Ὁ χρόνος και οἱ συνθήκες τῆς ἰδρύσεώς τους.

β) Ἡ πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική τους ἐξέλιξη.

γ) Οἱ σχέσεις τους μὲ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη.

δ) Οἱ σχέσεις τους μὲ τὰ γειτονικά βαρβαρικά φύλα (Σκύθες, Μαιῶτες Σινδούς, Σαρμάτες).

Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶχαν ἤδη τεθῆ και μελετηθῆ ἀπὸ τοὺς Ρώσους ιστορικούς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (κυρίως τὸν Latyschev και τὸν Rostovtzeff)¹ και ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν και τὴ Σοβιετικὴ ἔρευνα. Κύριος στόχος τῆς τελευταίας εἶναι ὡστόσο, ὅπως δηλώνει ὁ συγγρ. τοῦ ἄρθρου, «ὄχι μόνο νὰ δείξῃ τὴ θέση τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου στὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀλλὰ και νὰ καθορίσῃ τὸν ρόλο που ἔπαιζαν τὰ κράτη αὐτὰ στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν λαῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως» (σ. 343). Ἡ κάπως ἀσαφὴς και στὸ δεύτερο μέρος τῆς προβληματικῆς αὐτῆς διατύπωση παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί δίνει στὸν ἀναγνώστη νὰ καταλάβῃ τὴ βασικὴ σκοπιὰ ἀπὸ ὅπου ἡ Σοβιετικὴ ἔρευνα βλέπει τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου².

1. V.V. Latyschev, *Scythica et Caucasica* (1893-1896) (συλλογὴ πηγῶν), *Ἐρευνὲς γιὰ τὴν ἱστορία και τὸ πολίτευμα τῆς Ὀλβίας (1887). M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (ἀγγλ. ἐκδ. 1922, ρωσ. ἐκδ. 1918), *Scythien und der Bosphorus* (γερμ. ἐκδ. 1931, ρωσ. ἐκδ. 1925). (Πλήρη κατάλογο τῶν μελετῶν τοῦ Rostovtzeff γιὰ τὴν ἱστορία και τὴν τέχνη τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου βλ. στὴ βιβλιογραφία τοῦ B.C. Welles, *Historia* 5, 1956, 361-364). Πρβ. Schelov, δ.π., σσ. 342, 354.

2. Ἐνδεικτικὴ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ μελέτη τοῦ Schelov, *Τὰ ἀρχαῖα κράτη*

Όσον αφορά τὸ πρῶτο πρόβλημα, τὰ στοιχεῖα πού προέκυψαν ἀπὸ τὶς νεώτερες ἀνασκαφές ἐπιτρέπουν ὀρισμένα πιθανὰ συμπεράσματα μόνο γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Τανάιδος καὶ τῆς Χερσονήσου. Σύμφωνα μὲ τὸν Schelov, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθῆ σὲ διάφορες μελέτες μὲ τὴν ἱστορία τῆς Τανάιδος καὶ διευθύνει τὶς ἀνασκαφές πού γίνονται στὴν περιοχή της, ἡ πόλη ἰδρύθηκε πιθανώτατα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ Ἕλληνες τοῦ κράτους τοῦ Βοσπόρου¹. Τῆ Χερσονήσο ἴδρυσαν (κατὰ τὸν Α. Τ. Tjumenev) τὸ 422 π.Χ. ἄποικοι ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια Ποντική². Ὡς πιθανὸ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀκόμη τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ παλαιότερος ἐλληνικὸς οἰκισμὸς στὸν χῶρο τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου ἰδρύθηκε τὸν 7ο π.Χ. αἰ. στὴ νῆσο Μπερεζάν, πού βρίσκεται στὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου τοῦ ποταμοῦ Βορυσθένη (σημ. Δνειπέρου)³. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ συζήτηση πού ἔγινε καὶ γίνεται στὴ Σοβιετικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς περιοχῆς. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (Latyschev, Rostovtzeff, Stern) οἱ ἀποικίες αὐτὲς εἶχαν κυρίως ἐμπορικὸ χαρακτήρα· τὴν ἴδια ἀποψη, πού ὑποστήριζαν (μὲ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις) ἀργότερα καὶ οἱ ἱστορικοὶ Kallistov (1949) καὶ Zebelev (1953), ἀντέκρουσε (τὸ 1966) ὁ V.V. Lapin, μὲ τὴ θεωρία ὅτι οἱ παλαιότερες ἐλληνικὲς ἀποικίες τῆς περιοχῆς εἶχαν ἀποκλειστικὰ ἀγροτικὸ χαρακτήρα⁴. Ἡ πλειοψηφία τῶν Σοβιετικῶν ἱστορικῶν ἀπορρίπτει, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Schelov, τόσο τὴ μία, ὅσο καὶ τὴ ἄλλη «ἀρχαία» ἀποψη καὶ δέχεται ὅτι ἡ ἴδρυση τῶν ἀποικιῶν ὀφειλόταν τόσο σὲ ἐμπορικοὺς λόγους ὅσο καὶ στὴν ἀνάγκη γιὰ ἀπόκτηση γῆς. Γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Lapin γράφει ὅτι δὲν βρῆκε ἀπῆχηση στὴ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία· μεγάλη ἀπῆχηση εἶχε βρῆ ἀντίθετα ἡ θεωρία πού εἶχε διατυπώσει τὸ 1947 ὁ Α. Α. Jessen⁵, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στίς βασικὲς προϋποθέσεις τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐλλη-

τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου καὶ ἡ θέση τους στὴν ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, Μόσχα 1965 (Schelov, ὅ.π. σ. 394, σημ. 131).

1. Schelov, ὅ.π., σ. 388, σημ. 114. Πρβ. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, σ. 249 κ.έ.

2. Schelov, ὅ.π., σ. 360. Ὡστόσο εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. εἶχε ἰδρυθῆ στὴν ἴδια θέση ἀγκυροβόλιο ἀπὸ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, βλ. Gajdukevič, ὅ.π., σ. 27.

3. Schelov, ὅ.π., σ. 360. Gajdukevič, ὅ.π., σ. 26. Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐπιστολὴ κάποιου Ἀχιλλοδώρου πρὸς τὸ γιό του (6/5ος αἰ. π.Χ.), ἀναδημοσιεύθηκε καὶ στὸ SEG 26 (1976/77) 845.

4. Schelov, ὅ.π., σ. 392.

5. Στὸ ἔργο του: *Ὁ ἐλληνικὸς ἀποικισμὸς τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου* (Schelov, σ. 393).

νικῶν ἀποικιῶν τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου ἀνήκει καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ντόπια φύλα τῆς περιοχῆς εἶχαν φθάσει σὲ τέτοιο (ὕψηλὸ) σημεῖο ἐξελίξεως ὥστε νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτύξουν ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους. Ὁ Schelov ἀπορρίπτει τὴ θεωρία αὐτή, δέχεται ὅμως ὅτι περιεῖχε καὶ ἓνα θετικὸ στοιχεῖο: ὅτι δηλ. «ἐλάμβανε ὑπ' ὄψιν τὴ συγκριμένη κατάστασις ἢ ὁποῖα ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχὴ τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποικισμοῦ»¹. Ἡ ἀσαφὴς αὐτὴ διατύπωση προκαλεῖ σύγχυσις στὸν ἀναγνώστη· ἀντίθετα θὰ ἤθελε νὰ μάθῃ σὲ ποιά στοιχεῖα στηριζόταν ἡ ἀποψη περὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν ντόπιων φύλων καὶ γιὰ ποιούς λόγους ἡ θεωρία τοῦ Jessen εἶχε βρῆ— ὅπως γράφει ὁ Schelov— εὐρύτατη ἀπήχησις ὡς καὶ τὴν δεκαετία τοῦ 1950.

Σημαντικὴ σὲ ἀριθμὸ ἐργασιῶν παραγωγὴ παρουσιάζει ἐπίσης ἡ Σοβιετικὴ ἔρευνα στὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τῶν ἀποικιῶν: Αὐτὸ δείχνουν τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ *Vestnik Drevnej Istorii*, στὰ διάφορα ἀρχαιολογικὰ περιοδικά², καὶ οἱ εἰδικὲς μονογραφίαι γιὰ κάθε πόλιν³. Ἰδιαιτέρη σημασία ἀποδίδεται, ὅπως εἶναι εὐνόητο, στὴν μελέτη τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν φαινομένων: Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τίς μελέτες τῶν V. D. Blavatskij (*Ἡ γεωργία στὰ κράτη τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου*, 1953), J. B. Zeest, (*Οἰκονομικὲς σχέσεις τῶν πόλεων τοῦ Βοσπόρου*, 1959), S. F. Strzeleckij (*Οἱ κληροὶ τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου*, 1961), V. I. Kadeev (*Οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Χερσονήσου*, 1970), I. T. Kuglicova (*Ἡ γεωργία στὸν Βόσπορο*, 1975), A. N. Sceglon (*Πόλις καὶ χώρα*, 1976), καὶ τὰ ἄρθρα τῶν Goldenberg, Blavatskij καὶ Kadeev σχετικὰ μὲ τὴ δουλεία στὶς ἀποικίαις τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου ποὺ εἶναι δημοσιευμένα στὸ συλλογικὸ ἔργο *Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου* (1977)⁴. Ἀρκετὲς μελέτες ἐξ ἄλλου εἶναι ἀφιερωμέναις στὴν ἐξέγερσις τοῦ Σαυμάκου: ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ νεώτερη Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία τονίζει τόσο τὸν κοινωνικὸ, ὅσο καὶ τὸν ἐθνικὸ χαρακτῆρα τῆς⁵. Ὅπως εἶναι εὐνόητο καὶ δείχνουν ἄλλωστε οἱ— σχετικὰ

1. Schelov, ὁ.π., σ. 393. Διεξοδικὴ πραγμάτευσις τῆς θεωρίας τοῦ Jessen φαίνεται ὅτι γίνεται στὴ μελέτη τῶν Sokolskij καὶ Schelov, *Ὁ ἱστορικὸς ρόλος τῶν ἀρχαίων κρατῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου*, Μόσχα 1959 (Schelov, ὁ.π., σ. 393, σημ. 129).

2. Πλήρης κατάλογος τῶν περιοδικῶν αὐτῶν δημοσιεύεται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σ. 403-405).

3. Schelov, ὁ.π., σ. 353-389. Βλ. ἐπίσης τὴ βιβλιογραφία στὸ ἔργο τοῦ Gaidukevič, σ. 542-572.

4. Schelov, ὁ.π., σ. 401, σημ. 144.

5. Schelov, ὁ.π., σ. 401 κ.έ. Πρβ. Gaidukevič, ὁ.π., σ. 314 κ.έ.

πολὺ λίγες — πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ συγγρ., οἱ μελέτες αὐτὲς βασίζονται κατὰ μεγάλο μέρος στὰ νέα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἢ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτά. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποψη παρουσιάζει π.χ. ἕνας ὁμαδικὸς τάφος μὲ λείψανα 52 προσώπων ποὺ βρέθηκε τὸ 1974 στὴν περιοχὴ τῆς νεκρόπολης τῆς Ὀλβίας: Τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶχαν θανατωθῆ συγχρόνως μὲ βέλη καὶ λίθους, γεγονός ποὺ συνδέεται προφανῶς μὲ (ἄγνωστη ὡς τώρα) ἐμφύλια σύγκρουση στὴν πόλη στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹

Μὲ τὰ νέα εὐρήματα, δηλ. προϊόντα κεραμεικῆς, νομίσματα καὶ ἐπιγραφές, ἀξήθησαν ἐπίσης, ὅπως γράφει ὁ Schelov, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς οικονομικὲς σχέσεις τῶν ἀποικιῶν τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου μὲ τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις, κυρίως τὴ Σινώπη καὶ τὴν Ἡράκλεια Ποντικὴ, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Ρόδο. Ὡστόσο ὁ συγγρ. παραθέτει μόνο τοὺς τίτλους τῶν σχετικῶν μελετῶν χωρὶς νὰ δίνει καμμιά πληροφορία γιὰ τὰ συμπεράσματα τους².

Μικρὴ ἔκταση καταλαμβάνει ἐπίσης ἡ παρουσίαση τῆς Σοβιετικῆς ἱστοριογραφίας ποὺ μελετᾷ τὶς σχέσεις, οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς, τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν μὲ τὰ γειτονικὰ βαρβαρικὰ φύλα. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδει ὁ συγγρ. στὸ πρόβλημα τῶν πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων τῶν φύλων αὐτῶν στοὺς Ἕλληνες ἀποίκους. Ὁ συγγρ. δέχεται βέβαια τὴν ὑπαρξὴ ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων στὰ φύλα αὐτά, ὑποστηρίζει ὅμως, ἀκολουθώντας τὴν θεωρίαν τοῦ Blavatskij, ὅτι ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. παρατηρεῖται τὸ ἀντίθετο φαινόμενο, δηλ. ἡ ἐπίδραση μὴ ἑλληνικῶν στοιχείων στὴν οικονομικὴ, πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἢ ἐπίδραση αὐτὴ ἀξήθησε μάλιστα ἀργότερα, μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν πόλεων στὸ κράτος τοῦ Μιθριδάτη ΣΤ' καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ τελευταίου. Κατόπιν ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἡ σημαντικὴ ἀύξηση τοῦ μὴ ἑλληνικοῦ, ἰδιαίτερα Σαρματικοῦ πληθυσμοῦ στὰ κράτη αὐτὰ ὀδήγησε στὴ βαθμιαία ἐκβαρβάρωση ὅλης τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς· γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Σοβιετικὴ ἱστοριογραφία χαρακτηρίζει τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς χρονολογίας μας [δηλ. τὸν 1ο, 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ.] ὡς τὴν Σαρματικὴν περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου»³. Ἀποτελεσματὸς τῆς

1. Schelov, ὁ.π., σ. 358.

2. Schelov, ὁ.π., σ. 399, σημ. 141. Τὰ πορίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν μελετῶν ποὺ δημοσιεύθηκαν ὡς τὸ 1966 ἐκθέτει καὶ ἀξιοποιεῖ ὁ Gaždukevič (ὁ.π., σ. 65 κ.έ., 97 κ.έ.).

3. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Schelov (ὁ.π., σ. 395, σημ. 134), τὴ θεωρίαν αὐτὴ ἔχει παρουσιάσει ὁ Blavatskij σὲ δύο σχετικὰ πολὺ σύντομα ἄρθρα: Τὸ πρῶτο («Ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς στὴν περιοχὴ τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου») δημοσιεύθηκε τὸ

έξελιξεως αὐτῆς ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς ἀνεπανάληπτου «ἐλληνοβαρβαρικοῦ πολιτισμοῦ». Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ θεωρία αὐτή, ὅπως τονίζει ὁ συγγρ., ἀπηχεῖ τίς ἀντιλήψεις τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν Σοβιετικῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων¹.

Στὴν πολὺ συνοπτικὴ ἐκθεσὴ του ὁ συγγρ. δὲν ἀναφέρει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ δείχνῃ τὴν ἐκβαρβάρωση τῆς πολιτιστικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Παραθέτει ὅμως τὴν ἀντίθετη ἄποψη δύο ἱστορικῶν, τοῦ Kalliston καὶ τοῦ Lapin, οἱ ὅποιοι ὑποστήριζαν (τὸ 1949 ὁ πρῶτος, τὸ 1966 ὁ δεύτερος) ὅτι τίς πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων στὴν περιοχὴ τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου χαρακτηρίζεαι ὄχι ἡ ἀμοιβαία ἐπίδραση, ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση δύο ἐθνικῶν διαφορετικῶν κόσμων². Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν ἀναφέρει κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο· περιορίζεται στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ὑπάρχουν³. Τὰ δεδομένα ποὺ ὑπάρχουν, ὅσα τουλάχιστον παρουσιάζει στὸ ἀρκετὰ ἐκτενὲς κεφάλαιο τοῦ ἔργου του ὁ V. F. Gaidukevič (*Οἰκονομία καὶ κοινωνία τοῦ κράτους τοῦ Βοσπόρου κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ*, σσ. 370-458), ἐπιτρέπουν ὥστόσο τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρξαν βέβαια ἐπιδράσεις τῶν γειτονικῶν φύλων στοὺς Ἕλληνας, παρατηροῦνται ὅμως κυρίως στὸν ὕλικὸ πολιτισμὸ (π.χ. στὴν κατασκευὴ οἰκιακῶν σκευῶν)· ὅπως γράφει ὁ Gaidukevič «στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς χρονολογίας μας ὁ πολιτισμὸς τοῦ κράτους τοῦ Βοσπόρου ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ ἰδιόμορφο ἀμάλγαμα ἐλληνικῶν καὶ βαρβαρικῶν στοιχείων, μολονότι στὸν πυρῆνα του παρέμεινε ἐλληνικὸς» (ῥ.π., σ. 411)⁴.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΙΩ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ

1950 στὸ περιοδικὸ τοῦ «Ἰνστιτούτου Ἱστορίας τοῦ Ἑλλήνου πολιτισμοῦ» (τ. 35, σ. 30-41), τὸ δεύτερο («Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἀρχαίων κρατῶν στὸν χῶρο τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου») τὸ 1959 στὸ συλλογικὸ ἔργο *Προβλήματα τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, σσ. 7-39.

1. Schelov, ῥ.π., σ. 396. Στὴ σχετικὴ σημείωση (136) ἀναφέρονται ὥστόσο μόνον πέντε ὀνόματα (Blavatskij, Cretaeua, Smirnov, Schelov, Brasinskij).

2. Στὰ ἔργα *Ἔρευνες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου καὶ Ὁ ἐλληνικὸς ἀποικισμὸς τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Εὐξείνου Πόντου*, ἀντίστοιχα. Schelov, ῥ.π., σ. 396, σ. 135.

3. Schelov, ῥ.π., σ. 396.

4. Χαρακτηριστικὴ θεωρεῖ ὁ Gaidukevič τὴν περίπτωση τῆς μικρῆς πόλεως Ἰλουρατόν, ποὺ ἰδρύθηκε στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ διατηρήθηκε ὡς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (ῥ.π., σ. 409). Γιὰ τὸν βαρβαρικὸ πληθυσμὸ τῆς γράφει ὅτι «εἶχε τόσο ἐξελλημισθῇ καὶ ἀφομοιωθῇ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ, ὥστε ἡ ἐλληνικὴ ἔγινε μητρικὴ του γλώσσα» (σ. 410).